

О. П. Проценко

**МОДУСИ ЕТИКЕТУ:
ДОБРО, КРАСА, КОРИСТЬ**

1994

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УКРАЇНИ

17
1784

Харківський авіаційний Інститут ім. М.С. Жуковського

ПЕРЕОБЛІК 200 *9*

М 56295

О.П. Проценко

МОДУСИ ЕТИКЕТУ: ДОБРО, КРАСА, КОРИСТЬ

56295/1
НАУКОВО-ТЕХНІЧНА
БІБЛІОТЕКА
Національного аерокосмічного
університету ім. М.С. Жуковського
Харківський авіаційний Інститут
Харків

"Основа"

1994

177 (048.8)
ББК 87.7
П78

Рецензенти: д-р філос. наук, проф. Култаєва М.Д.,
д-р філос. наук, проф. Лозовий В.О.

ПРОЦЕНКО О.П.

П78 Модуси етикету: добро, краса, користь. - Харків:
Основа, 1994. - 99 с.

ISBN 5-7768-0274-1

У книзі розглядаються маловивчені питання культури поведінки. Розкривається історія і сучасність етикету в його головних функціях: регуляційній, естетичній, ціннісній і прагматичній. Звертаючись до глибокого аналізу джерел духовності особистості і суспільства, різноманіття звичаїв, традицій, діалогу культури в етико-естетичному освітленні, автор шукає відповіді на складні питання розвитку моралі і буття етикету в нашому суспільстві.

Монографія розрахована на філософів та соціологів, фахівців з історії світової і вітчизняної культури, а також на тих, хто цікавиться практичними питаннями моралі та етикету.

0301070000-011

П

226-94

Без оподатчення

ББК 87.7

ISBN 5-7768-0274-

© О.П. Проценко, 1994

ВСТУП

Етикет є такою сферою духовно-практичної діяльності людей, до якої з особливою увагою ставляться представники різних напрямків гуманітарних знань: філософи, психологи, просвітителі, публіцисти. Не залишається поза увагою етикет і в літературі, бо новинний поведінка героя має велике значення в т. умаченні його характеру і навіть дає уявлення про звичаї, що побутують у суспільстві певного історичного періоду. Не можна не враховувати також і те, що саме тикет стає предметом окремих дискусій і суперечок, ловчань перед людьми, професійно не пов'язаних з питаннями етикету, але які намагаються виіачити його місце в системі соціальних зв'язків. Така надзвичайна увага до цього соціального феномена пояснюється тим, що для дівочого суб'єкта і його оточення найважливішим з морального боку зв'язки є вибір оптимальної форми поведінки. Правильно врегульовані вчинки і дії сприяють успішному досягненню цілей, поставлених людиною перед собою.

За нашого часу у вітчизняній гуманітарній літературі не так багато праць, присвячених цій проблемі. Традиційно етикет входив у предмет етнографічних досліджень і описів історичного характеру, де він інколи порівнювався із звичаями і традиціями окремих народів. Питання зовнішньої культури порядіни знайшли своє відбиття в популярних виданнях освітнього чи публіцистичного характеру.

Включення етикету як наукового поняття в систему філософсько-соціологічного знання відбулося порівняно недавно. Лише за останні піввіку практичні завдання, пов'язані з формуванням культури поведінки та розвитком професійної етики, спричинили те, що проблеми дослідження закономірностей побудови зовнішнього боку поведінки одержали відносну самостійність і набули особливої значущості. Авторитет етикету зріє у зв'язку з посиленням інтересом до морально-психологічних питань управлінської та організаторської діяльності. Зоключна роль етикету в діалозі культур його можливості в розширенні різноманітних комунікативних зв'язків зумовлюють те, що у наш час цей феномен має суїтку позицію і в інших галузях наукового знання, таких, як лінгвістика, кінесик.

Що стосується суто філософських досліджень, то в них проблема якості поведінки ніколи не була центральною. Але в рамках етичної проблематики видимий зріз моральної діяльності завжди привертав до себе увагу. В історії етичних вчень, мабуть, немає періоду, коли б дослідники не туркалися стратегії поведінки.

За нинішнього часу психіка поведінки вимагає особливого ставлення до наукових досліджень феномена етикету, які б прислужилися при опрацюванні конкретних рекомендацій для нової виховної та освітньої стратегії, а також при формуванні культури поведінки.

РОЗДІЛ І

ДО ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ЕТИКЕТУ

Етимологічно термін "етикет" походить від французького *étiquette* і має два значення: етикетка (товарний знак) і церемоніал. Але в етичних ученнях, як і в просвітницьких працях, а також у педагогічній спадщині термін "етикет" взагалі не вживається. В той же час нормативна етика традиційно користувалася проблемою щастя, а потім і життєвого успіху з формальним боком поведінки людей. У зв'язку з цим у гуманітарних знаннях широко вживалися синоніми "етикету", наприклад: "правила хорошого тону", "норми порядності", "правила пристойності". Поведінка, що відповідає такого роду устал. им правилам, нормам і вимогам, кваліфікувалася як доброякісна, світова, культурна.

У наш час у спеціальних працях стосовно до етикету немає єдиного підходу при визначенні смислових його меж. У наявних дефініціях ставляться акценти на окремі, а інколи різні боки певного явища. У цьому разі втрачається його якісна визначеність, а найголовніше – його рольове призначення. Так, у етичному словнику під етикетом пропонуються розуміти "сукупність правил поведінки, що стосуються зовнішнього поведіння до людей (поведінка з оточуючим, форми поведінки і привітання, поведінка в громадських місцях манери і одяг) / 1 /". Спеціаліст у галузі етичних знань В.І. Бахтановський називає етикетом сукупність манер і правил. "Етикет" (як робити), – за його словами, – це правила моральної поведінки, регулює форми поведінки ставлення особистості до моральних цінностей. Інакше кажучи, етикет – це регламент форми вживу культури поведінки / 2 /. К. Стошак, також спеціаліст з питань етики, звертає увагу на те, що "етикет – не просто стандарт поведінки, а більш-менш ритуалізована форма осмисленого спілкування / 3 /". Авторі історико-етнографічного дослідження А.К. Байбурина та А.Л. Топорков під етикетом розуміють "сукупність спеціальних прийомів і рис поведінки, за допомогою яких відбувається виявлення, підтримка і гра комунікативних статусів партнерів при спілкуванні" / 4 /.

У зв'язку з різночитаннями етикету виникає необхідність зточнити зміст його поняття, а також описати основних елементів і характерних особливостей того соціального феномена, що виступає

під цим поняттям. З цієї точки зору етикет є сукупність елементарних, відносно стійких, історично конкретних правил, в основі яких лежать вимоги до зовнішнього, формалічного боку вчинків і дій, спрямованих викликати у стосунках між людьми ввічливість, а також налагоджувати взаєморозуміння. Правила етикету поглибили й формували манеру поведінки. За допомогою етикетних правил здійснюється процедура дій і створюється техніка поведінки. Таке бачення етикету допомагає виділяти специфічну особливість даного соціального феномена, помітити його принципову відмінність від інших видів сумісної діяльності людей, до яких він часто уподібнюється, а інколи й ототожнюється з ними: обряд, ритуал, церемонія.

Згадані вище варіанти колективної поведінки складають той естетичний фон, на якому з'являється і відокремлюється етикет. Сучасні відносини і зв'язки обрядового, ритуального, церемоніального характеру містять у собі правила, що регулюють форми поведінки людей як обов'язкові, але ними не обмежуються. Раз і назавжди усталена система різноманітних вчинків і дій, що використовується в ритуалах, обрядах, церемоніях, сприяє автентичності цього ряду завдань: наділяє матеріалізованою формою закріплену чи сформульовану духовну цінність, принципі, ідею, фіксує громадський чи юридичний акт. Сукупність етикетних дій і вчинків забезпечує виразність, надаючи емоційного з урахування особливо значущим подіям чи фактам суспільного життя. В таких стандартизованих сумісних діях людей акумулюється і передається культурний досвід, відтворюються етнічно специфічні життєві побуту, зберігаються національні традиції. Тут символіка, знаковість відіграють чи не найважливішу роль. А абсолютне значення регламенту зумовлює те, що людина, ставши учасником таких подій, не має можливості варіювати свої дії, імпровізувати. Вона включається в їхній хід, лише механічно виконуючи те, що раніше передбачено, запрограмовано. Це випадкове, раптове, непередбачене може порушити процедуру, зруйнувати морально-психологічний настрій, опотворити естетичний бік події.

Етикет – це не лише як за змістом, так і за функціональним заданістю, хоча в деякій мірі він включає в себе і стандарт, і регламент, і символізм, і знаковість. Будучи регулятором формального боку поведінки він поширюється не тільки на

неоригінарні події, але й на всі сфери життєдіяльності людей та повсякденність, вузьку професійну зайнятість, побутове спілкування, окремі зв'язки, одиниці контакти. Етикет керує зовнішніми параметрами індивідуальної поведінки. Його відмінності полягають в тому, що правила, які входять до нього, передбачають вільний вибір не тільки дій, але і вчинків. Сформлюючи і, таким чином, спрямовуючи діяльність людей, етикет покликаний запроваджувати певний стиль відносин: погоджувальний і чемний, ірраціональний і шанобливий.

Звернений до поведінки людини, етикет оприяє вибору таких вчинків і дій, які відображають духовні цінності, що склалися в суспільстві, гол.вним чином моральні. До них можна віднести такі, як увага до оточуючих, тактовність, делікатність, терпимість. "Коли схильність витончується, — роздумував І.Кант, — люди стають більш цивілізованими. Чим чужішими стають грубі манери, тим більше вдосконалюється людство, і цим самим людина стає адатована відчувати дію сил" принципів добротності" / 5 /.

Правила етикету знаходять відбиття у конкретних, заздалегідь обмовлених обставинах, у певних повторюваних життєвих ситуаціях (привітання, прощення, вираз радості, вдячності і т.д.). Етикетні правила не диктують стратегічну лінію поведінки, а коректують саму реальність соціального буття людини, інтонацію її мови, одяг, символіку рухів, місцезнаходження та міру приязності до тієї чи іншої події. Введені правила етикету ретельно спрямовані на те, щоб надати прихованим явищам і процесам очевидного існування, закріпленого в уні. зразкових формах, що відображають і конкретно-історичні умови, і особливості національного характеру людей, і індивідуальні риси кожної людини.

Правила етикету частр являють собою словесно сформульовані заклики чи заборони, певного роду горади і повчання інколи в деталях описують систему вчинків і дій у тій чи іншій соціальній процедурі. Так, наприклад, Володимир Мономах писав: "Куди ж підете і де зупинитесь, наложіть і нагодуйте жобрака, більше того, шануйте. звідки б до нас не прийшов, простодийно або знатний, або посол; хворого відвідайте, небіжчика проведіть, бо и всі смертні. Не пропустіть людину, не привітавши її, а добре слово йі скажіть" / 6 / Поруч з такими розгорнутими рекомендаціями етикетні правила можуть формулюватися лаконічно і гранично

узагальнено: "не палити" "дотримуйтеся чистоти". Вони можуть мати і суцільно довідковий характер, інформувати і детально описувати манеру поведінки в тому чи іншому випадку, наприклад: "Паремішувати чай із цукром слід безшумно. Після цього покусуйте чай ложкою, а потім, поклавши ложку на блюдце і, повернувши чашку ручкою вправо, правою рукою беріть чашку за ручку, піднісьте до губів і пийте чай невеличкими ковтками" / 7 /.

Думки, що підтверджують правомірність етикетних правил, мають безособову форму: "так заведено", "так треба". Це можна пояснити тим, що за своїм походженням правила етикету належать до таких явищ культури, які зобов'язані здоровому глузду і практичній мудрості колективного розуму. Вони зароджуються в надрах суцільної свідомості спонтанно і закріплюються спочатку, в прислів'ях і приказках, прикметах а потім стають предметом теоретичного аналізу. Будучи умовними за своїм характером, вони можуть зникати, а потім знову з'являтися як рідозмінений наказ, рецидив чи проста забава у відносинах наступних поколінь. Вони втрачають свій початковий зміст, але, впливаючи до життя реальну користь, фіксуються здоровим глуздом як необхідні. Більше того, вони не просто збереглися, прослідуючи шлях історичного розвитку, але й поширилися, стали загальними. В окремих випадках деякі правила етикету вкладаються в уста конкретних осіб або заповідаються в державні накази, з'являються сучасні адміністративні санкції. Роль суб'єкта у процесі закріплення етикетних правил полягає в тому, що він, маючи здібність узагальнювати, надавати реаліям характеру абстрактних тлумачень, або навпаки - конкретних рекомендацій, висловлює те, що уже "кружляє в повітрі". Якщо цей суб'єкт до того ж має владу чи можливість впливати на інших, то дуже часто саме він і уособлює вживання того чи іншого етикетного правила чи збірки таких правил. Французький історик Жак ле Гоффі наводить приклад того, як у середньовіччі часи король Людовик Святий, намагавшись вплинути на генералів в одязі, видав вердикт: "Ви повинні одягатися добре і чисто, і годі ані мішка будуть міцніше вас кочати, а ваші люди більше вас поважати. Одягтися і споряджатися треба так, щоб чесні люди не обвинувачували вас у надмірності, а молодь - у бідності" / 8 /. Але незважаючи на це, етикет має не історичний а традиційний характер. Звички, чиня і пошук чия таких правил не

9
контролюється жорстким соціальним інститутом чи промисловою уста-
новкою на відміну, скажімо, від права або релігійних норм. Саме
тому правила етикету, хоча широко застосовуються і мають відносно
стабільність, не зводяться у єдиний і обов'язковий члн всіх
кодекси.

За своїм змістом і функціонуванням етикет суперечливий. Це
протиріччя полягає, головним чином, у тому, що правила етикету
одночасно передбачають і виключають один і той же вчинок, одну
й ту ж дію залежно від конкретної ситуації і суб'єкта діяльно-
сті. Так, наприклад, в одному випадку якийсь варіант привітання
припустимий з точки зору хорошого тону, а в іншому - цей же ва-
ріант привітання неприпустимий і навіть непорядний.

У певному розумінні етикетні правила є "універсальними" вимо-
гами, наслідуючи які можна однозначно виявляти внутрішні душев-
ні переживання, поділятися думками, дати пораду, попередити, роз-
каятися, зрозуміти інших. Але поряд з цим правила обмежують
людина в її діях і вчинках. Саме тому процес наслідування ети-
кетних правил складний і неоднозначний. Обдумуючи цю особливість
етикету, Ф. Бекон зазначає: "Не дотримуватися правил пристой-
ності у спілкуванні з іншими - це означає подавати погані приг-
лад; і іншого разу вам відплатять тим же, і, відповідно, повага
до вас буде підірвана; особливо не слід забути про пристой-
ність під час спілкування з незнайомими людьми і формалістами;
але надання церемоніям надто великого значення і надмірне їх
вихваляння не тільки стомлює інших, але й підриває довіру до
тієї людини, яка дотримується таких правил" / 9 /.

Прім того, манера поведінки, що викликана сукупністю ети-
кетних норм, дуже часто є засобом вираження розумових високих
духовних якостей особистості. В цьому випадку зовнішня бік по-
ведінки виступає формою, що несе в собі зміст внутрішніх проце-
сів. В той же час манера поведінки може не тільки виявляти доб-
ротесність, але й приховувати вади. Може бути і так, що зовніш-
ній бік поведінки абсолютно вільний від відповідності до того
внутрішньої паралелі. При цьому людина здійснює ті чи інші дії
чи вчинки, виходячи із звички наслідувати умовності, що закріп-
лені в суспільстві, - і нічого більше.

І, нарешті, протиріччя етикету виявляється також і в тому,
що його правила можна знати, але навіть при бажанні не вміти їх

застосовувати. Виявляє я, що етикетна поведінка пов'язанг не тільки з інформацією про вимоги порядності, але й з вихованням своєрідної особистої риси, наявності психологічної установки на певний комплекс дій і вчинків, формуванням навиків, що надає поведінці природної невимушеності і гармонії.

Зазначені ще тенденції, які протікають за змістом і функціонуванням етикету, входять у загальну діалектику внутрішнього і зовнішнього, суспільного та індивідуального. Ця взаємодія психовного і видимого в стратегії поведінки має глибокий смисл, який неодноразово ставав самостійним предметом наукової рефлексії. Звертаючи увагу на особливу роль "зовнішнього способу життя", "зовнішньої форми", Гегель підкреслював її безпосередній вплив на внутрішній зміст суспільних процесів: "Здавна філософів дорікали ... у прагненні подобатися. Але саме завдяки цьому прагненню подобатися вони досягли високої витонченості світського поведіння і, таким чином, з особливим успіхом віднялися над грубим себелюбством первісної людини. А це поведіння полягає саме в тому, щоб за своїми інтересами не забувати іншої людини, з кою доводиться мати справу, а, навпаки, рахуватися з нею, проявляти у ставленні до неї прихильність" / 10 /.

За елементарними правилами етикету стоять не тільки високі цінності, але й наміри людини: досягнення успіхів, завдання духовної і практичної діяльності, завоювання прихильності, довіри та любові оточуючих, утримання авторитету або бажання подобатися.

Етикет як сукупність елементарних правил є перш за все регулятором формального боку поведінки людей. Якщо спробувати визначити межі етикету як регулятора, то можна виділити приблизно три сфери соціального буття на які він поширюється. До першої сфери застосовування правил етикету належить вербальне спілкування. Тут відповідні правила передбачають певні звороти мови в різних визначених ситуаціях від простих (вітання, прощаня, знайомства) до більш складних (діалог, переговори, бесіди).

Правила хорошого тону включають у себе і вимоги до інтонації що звучить у мовленні, і до вибору теми, предмету обговорення. Ці правила запроваджуються з певною метою: знайти оптимальне вирішення питання, прийти до згоди і взаєморозуміння, уникнути сутичок, попередити конфлікти. Дослідники феномена етикету в даному його призначенні не раз давали конкретні реко-

меншадії, настанови, формулювали вимоги, яких не слід дотримуватись, вступаючи у вербальне спілкування. "Мистецтво хороших мови, - на думку Д. Локка, - полягає, головним чином, у двох поняттях: у виразності і правильності мркування. Виразність досягається вживанням належних термінів щодо ідей чи думок, які хоче передати мовець із своєї свідомості до свідомості іншого. Саме виразність робить їх легкодоступними, і люди із задоволенням прислухаються до тих, кого вони легко розуміють: все, що сказано незрозуміло, помрає відразу після проголошення і, як часто буває, не тільки пропадає даремно, але й породжує у слухачів удердження проти мовця, який, як їм здається, або не знає, що говорить, або боїться сказати це зрозуміло" / 11 /.

Інша сфера соціального життя, на яку поширюється етикет як регулятор, пов'язана з рухами і діями-операціями - кінесикою. Існуючі етикету в цьому випадку коректують позу, жести, міміку залежно від суб'єкта діяльності і її обставин. Наділені значенням, деякі виразальні засоби набувають глибокого смислового значення, стають знаками. Саме в зв'язку з цим найбільш характерні рухи і дії, виключаючись у ланцюг поведінки, виражають затверджену в суспільстві цінність чи, навпаки, протиріччя їй. Тому у романичній думці формуються оціночні судження, що гудять чи схиляють ті чи інші варіанти символіки рухів. Через поширені і до автоматизму закріплені у вчинках рухи вдалося виявити і зрозуміти складні сплетіння соціальних зв'язків і контактів, намірів та цілей конкретно-історичного, національного чи загальнолюдського характеру. Американські спеціалісти з питань комунікації так характеризують зазначений момент етикету: "Поза індивіда - розташування його частин тіла, напруга цього тіла і та манера, з якою індивід "чесе" його - у значній мірі говорять про те, як він сприймає себе та інших і в деякій мірі - якого ставлення до себе він чекає. В Америці рухи з випрепченим тілом символізують силу, агресивність і довіря. Ця поза канонізує впевненість у собі, повагу інших і гордість за себе ... Навпаки, коли ми бачимо зігнуту фігуру малорухливої людини, що опотикається, ми можемо "прочитати" втрату статусу, гідності і рангу. Положення тіла, таким чином, є якимось видимим символом, здатним передавати повідомлення адресатові чи спостерігачеві" / 12 /.

Регулятивну функцію етикет виконує також і тоді, коли по-

випис свої вимоги щодо використання речей за їх прямими призначенням. Ці правила формалізовані в більшій мірі, ніж попередні. Вони зібрані в покажчики, довідники, рекомендації. Ці правила найчастіше вміщують у кодекси деяких професій, які передбачають обов'язкове використання групи предметів (носіння форменого дягу з окремими його аксесуарами, сервірування столу і поведінка за столом, обмін подарунками при дипломатичних місiях та ч.). Невміння включатися в предметно-речове середовище багато просвітителів і моралістів кваліфікували як безграбність, від якої, на їх думку, слід позбавитися через увагу до самого себе, а також через постійну практику, тренування. На думку Честерфілда, безграбність своєю ладичка може відразу ж викликати таку огиду у людей, що всі позитивні якості її перед ними будуть потім безсилені. Свої роздуми Честерфілд доповнив гротескним описом людини незграбної. За столом та за ладичка, конкретизує просвітитель, "... забрудниться супом і жиром, хоча серветка її просунута кінцем крізь петлю камзола ... Почавши пити, вона обов'язково розлящяється у склянку і обризає чаєм сусідів. Одну свій вона не вміє носити, та взагалі нічого не вміє робити по-людськи. Кримінального, треба сказати, в цьому нічого немає, але у суспільстві все це є надзвичайно неприємним і смішним, і кожний, хто хоче подобатися, повинен рішуче цього уникати" / 13 /.

Попирення правил етикету за сферами його впливу, має умовний характер. Насправді вся сукупність правил хорошого тону включається у процес формування манер одночасно, бо людина, розмовляючи, жестикулює, користується певними предметами і т.д. Описуючи етикет у дії, Честерфілд повчає так: "... Коли до тебе звертаються, ти повинен відповідати привітно, ти повинен сидіти за дальній кінець столу, якщо тільки тебе не запросили сісти білякче, пити перший тост за здоров'я господарки дому і лише потім – за здоров'я господаря, не накидатися на їжу, не бути за столом неохайним, не сидіти, коли інші стоять; неохайно, щоб при цьому ти мав невимушений вигляд, не насуплену кицю фізіономію, яка буває у людей, які роблять все з великим небачанням" / 14 /.

Етикет має специфічні особливості, які відрізняють його від інших, таких, як мораль, право, релігія, ад інші трапляються частіше. Етикет як регулятор функціонує як культурна універса-

лія. Складові його правила забезпечують контакт у будь-яких видах спілкування: між людьми (вітання, прощання, знайомство, подяка), сімейні (дотримання вікової субординації, підтримка авторитету членів сім'ї), службові та професійні (залежність "ке Івник - підлеглий" та ін.).

Важлива особливість етикету пов'язана з його канонічним характером. Його вимоги орієнтовані на установлену модель поведінки, зразок. Система дій, прийомів і навичок, що закріплена правилами етикету, пропонується людині як обов'язкова. Саме тому етикетна поведінка вільна від рефлексії мотивації, аргумент цієї доведена до автоматизму. Представники філософської, педагогічної та освітницької думки не раз підкреслювали, що в процесі виховання і самовиховання необхідно добиватися того, щоб дотримання правил хорошого тону стало "другим я" або натурою. "Так, для добре вихованої людини, стверджує Д. Локк, - вклонитися джентльменові, коли той її вітає, дістати йому в обличчя, коли той говорить з нею, стає завдяки постійній практиці таким же звичним, як і дихати: для цього не треба ні думати, ні міркувати" / 15 /.

Специфічною рисою етикету є також його здатність виконувати вчинки, дії і предмети як символи, в які вкладається певний зміст. При цьому манери поведінки стають засобом передачі якоїсь інформації. Так, наприклад, посмішка, нахил голови, простягнута для привітання рука, піднятий чашечкою капелюх сприймаються як доброзичливість, прихильність і означають сигнал до контакту. Як відомо, червоний колір демонструє і громадську активність, і торжество, а чорний часто символізує траур, непоправну втрату.

Правила етикету коректують використання предметів і речей для оформлення поведінки. Це так звані предметні символи, що є невід'ємним елементом етикетної поведінки і златна надає їм фактам духовного життя матеріалізованої форми. прапори, корони, герби, стрічки, відповідний одяг і багато-огато іншого сприяє взаєморозумінню і злагоді в діях людей.

Організуючи свідомий бік поведінки, правила етикету сприяють привнесенню краси у відносини і діях людей. Обумовлені правилами хорошого тону, вчинки дії, мніпуляції стають гармонійними, досконалими, викликаючи радість і насолоду оточуючих.

З розвитком культури став очевидним взаємовплив мистецтва на етикет і етикету на мистецтво. В результаті такого взаємопроникнення поширюються ярища і факти соціального буття, які за своїм призначенням поєднані з етикетом, а способом виявлення — з тим чи іншим видом мистецтва. Так, у мовному етикеті використовуються різні риторичні уславлення, оди, панегірики. У той же час етикет фізичних контактів, що знаходить втілення в процедурах весіль, весілеїв, різних свят, використовує елементи художньої виразності (музика, танці, драма).

Виступаючи оригінальним регулятором поведінки людей, етикет має "поітичну користь". Вимоги етикету, особливо такі, як ввічливість і герпимість, покликані упорядковувати, гармонізувати відносини між людьми, а також вносити злучність і комфорт у спілкуванні. "Але дуже часто, — роздумує І. Кант, — ми не потребуємо великодушності і чесності людини, а ось в її люб'язності і скромності поводження маємо потребу завжди" / 16 /.

За нашого часу етикетні правила входять в систему моральних вимог, які складають ціннісну основу тієї чи іншої професійної діяльності. Дотримання таких правил знімає напругу, попереджаючи конфліктні ситуації, сприяє зоренню "обрзичливої атмосфери", допомагає підтримати авторитет і продемонструвати повагу до інших, повернути їх до себе.

Таким чином, феномен етикету є складним і неоднозначним як за своїм змістом, так і за функціонуванням. Проішовши довгий шлях історичного розвитку, етикет широко впливає на різні сфери діяльності людини. Включаючись у складний механізм соціальної і зємодії людей, етикет є оригінальним і багатограничним регулятором зовнішнього, видимого, матеріалізованого боку вчинків. За своїм призначенням етикет гармонізує, естетизує стосунки між людьми, виступає універсальним засобом вияву і закріплення високих духовних вимог.

РОЗДІЛ II

ІДЕНО-ТЕОРЕТИЧНІ ДЖЕРЕЛА СУЧАСНИХ ПРОБЛЕМ ЕТИКЕТУ

Теоретичні дослідження етикету знаходимо уже в ранніх філософських працях спочатку східної, а потім Західної культури. Але в інтерпретаціях даного феномена, що історично змінюються, нелегко виявити послідовність, не завжди спостерігається абсолютно логічна схема, а системний підхід практично відсутній. Пошуки, пов'язані з питанням зовнішнього боку поведінки, ніби пульсують: то набувають актуальності і з'являються в працях мислителів в кремі періоду історії, то забуваються. У зв'язку з цим строго теоретичний аналіз проблеми існує поруч із намаганням побудувати і реалізувати ідеальну модель поведінки, життєвими роздумами, а то і взагалі з описом стану звичаїв і стереотипів поведінки, свідками яких були мислителі.

Перші моральні вимоги, що одержали кокретне трактування, зустрічаються в найдавніших пам'ятках пам'ятності, якими, наприклад, є індійські веди. Все тут, поруч із гімнами і піснями, мають місце вислови, що належать до формальної стратегії поведінки. До вед можна віднести філософсько-літературні твори особливого роду - усанішади. За формою вони нагадують бесіду у свого вчителя із своїми учнями. У цих бесідах можна помітити повчання морального характеру, серед яких є такі, що мають етикетне значення: "Не зневажай правду. Не зневажай чесноти... Шануй метір, як бога. Шануй батька, як бога. Шануй гостя, як бога. Чини ті дії, що бездоганні, і не інші. Дотримуйся тих добрих вчинків, що прийняті у нас, і не інших." / 17/.

Пізніше дослідження етикету набувають поглибленого характеру. Так, китайські філософські твори давньої епохи свідчать про те, що мислителі рано звернули увагу на роль етикету в житті суспільства. Наприклад, на думку Сюнь-дзи, усталі чі правила поведінки є важливими при налагодженні універсальних соціальних зв'язків і відносин, які складають основу основ чак життя окремої людини, так і суспільства взагалі. "Тому - вважає філософ, - завжди одна зві похорончі обряди, жертвопринесення церемонії двора і правила повчання. Також завжди однакові знатність і бідність, засудження до страти або дарування життя, нагорода дарами і позбавлення майна." / 18/.

Сюнь-дзи стверджує, що кожна людина навілена за своєю природою почуттями та бажаннями. І кожний від нагодження прагне до користі для себе та вигоди. Внаслідок цього у відносинах між людьми виникають ворожнеча та суперництво. Щоб уникнути цього хаосу, необхідно змінити природу людини, навчаючи її правилам спілкування. Тільки піоля цього, зазначає мислитель, люди будуть виявляти поступливість один до іншого, а "їхні вчинки ві: овідати давнім книгам і установленим правилам." / 19/. На думку Сюнь-дзи, правила добропристойної поведінки не закладені в природі людини, а виникають внаслідок глибоких роздумів довершеномудрого, який визначає критерій справедливості та порядку і установлює правила поведінки.

Слід зазначити, що в цей період ще не було різниці між світським етикетом та ритуалом, який за сутністю своєю та функціонуванням ототожнювався із законом. Східна культура надавала й надає особливого значення ритуальним та етичним формам поведінки, вважаючи, що саме за їх допомогою взаємини між людьми дістають гармонії і завдяки їм підтримується соціальна субординація. Так, Сюнь-дзи завершує, що завдяки ритуалу любов та ненависть набувають правильного напрямку, радість і гнів – правого вираження, завдяки ритуалу низи слухняні, верхи мудрі і зміна всіх речей упорядковуються. Відхід же від ритуалу призводить до загибелі" / 20/

Антична філософія Древньої Греції, спираючись на традиції східної філософії, не тільки характеризує значення правил хорошего тону, моральних норм, які регулюють поведінку людини, але й конкретизує їх, вказуючи на закладену в них духовну цінність.

Так, уже у висловах семи мудреців виявляються заклики до ввічливості шанобливості, поважності: "Поважай старших" (Хілон), "Послушай до одити батька" (Фалес), "Про богів говори, що видиє" (Епіант), "Віддавай перевагу старим законам, але свіжий і ї" (Періандр). Щодо окремого індивіда, то необхідною та схвальною вважається поведінка, зв'язана із помірністю та самообмеженням: "Знай міру" (Фалес), "Нічого зайвого" (Солон), "Приборкай і їв" (Хілон).

Великий внесок у розвиток теоретичних поглядів та практичних навичок у ранній період античної філософії зробив представник піфагорейської шкoли. Учень Піфатора Лізії заповідає своїм

однодумцям читати "Золоті вірші" свого вчителя щодня вранці та ввечері. Про те, що піфагорійці неухильно дотримувались правил, викладених у "Золотих віршах", відомо від Цицерона, Горатія, Сенеки та інших давніх філософів та просвітителів:

"Страсти свої побороть сильше дана тебе сла.

Так обуздай в себе мощним усилием воли

Личную ладность и лень, похоть и гнев безрас удный.

Равно один и при людях боёся дурного поступка." / 21 /.

Систематичне звертання до моральних ловчань здійснювалось у піфагорійців, звичайно ж, для того, щоб досягнути їх інтелектуально, але більшою мірою щоб сформувати психологічну готовність, настанову до вчинків певного роду: "Роби лише те, що тебе ні тепер, ні потім не загубить." / 22 /.

У своїх етичних поглядах мислителі скоріше формували форми морального життя і стверджували, обґрунтовуючи, необхідність та розумність деяких із них. Свої дослідження вони втілювали не в абстрактно-теоретичну форму, а в приписи, прислови, афоризми. Таким чином, організована філософська думка мала не тільки значення, але й емоційне навантаження, завдяки чому ставала більш доступною для розуміння та запам'ятовування. Згодом до таких варіантів виникає етичного знання будуть постійно звертатися мислителі всіх часів і народів.

Концептуальний аналіз зовнішньої форми моральної діяльності вперше здійснив давньогрецький філософ Арістотель - засновник етики як самостійної галузі філософського знання. Деякі аспекти порушених ним проблем не втратили актуальності і за нашого часу. Які вчинки належить робити людині, щоб вони сприяли досягненню життєвих інтересів: успіхові, визнанню, щастю? Ця таємниця моральної діяльності в деякій мірі розкрита в етичних пошуках Арістотеля: "... прекрасного та благаго досягають ті, хто робить правильні вчинки." / 23 /.

На думку Арістотеля, правильні вчинки залежать від добродетельності, особливого стану душі людини, її здібності вибирати найкращий спосіб дій та володіти практичними навичками. Добродетельності виявляється в різних рисах характеру чи схильностях, які Арістотель називав як чесноти. Саме вони у сукупності й визначають літній поведінки людини. Чесноти не однак, ні за своїм значенням та функціонуваннями. Вони становлять моральну відповідність людини,

НАУКОВО-ТЕХНІЧНА
БІБЛІОТЕКА

Національного аерокосмічного
університету ім. М.С.Жуковського
Харківський авіаційний інститут

56297M

впливають на формування її ціннісних орієнтацій. Це сталі якості особистості, які іманентно присутні в кожній здійсненій нею дії. З десяти виділених Арістотелем чеснот одні (мужність, розсудливість, пишнота, величність, честолюбство, щедрість) виявляють тенденцію активності, а інші (рівність, правдивість, дружлюбність, люб'язність) належать до поведінкової сторони моральної практики і визначають манери людини та спосіб її дії. Тут має місце спроба мислителя розрізнити та ще неявно розмежовувати у моральних процесах змістове та формотворне, приховане та явне, загальне та часткове. Висловлюючись сучасною мовою науки етики, ця етична сторона моралі виявила себе і стала окремим предметом дослідження лише в ході історичного розвитку духовної культури.

Арістотель справедливо зауважує, що моральна діяльність надто однозначна, вона зазнає коливань та змін. Форми її прояву різноманітні. Філософ указує принципи, дотримуючись яких можна уникнути відхилення від норм поведінки. Це перш за все знання міри добродієсності, яка завжди і в будь-якому випадку є серединою між надміром і нестачею. Крім того, необхідною передумовою правильних вчинків є важливіша схильність душі – розсудливість. Досконала поведінка, на думку мислителя, виникає тоді, коли не пристрась, не афект, не прагнення до втіхи, а вирівнювачий розум стає отримом поведінки. На цій основі Арістотель робить висновок, що вся відповідальність за здійснені вчинки покладається на конкретного носія чеснот. Моральність особистості в результаті є гарантією довершеної діяльності.

Звертаючись до міркувань античного мислителя, важливо підкреслити, що особливість моральної ситуації в кожному окремому випадку полягає в її неповторності. І тільки її учасники можуть визначити оптимальну лінію поведінки, виходячи із затвердженої в суспільстві нормативної системи. Задача суб'єкта моральної діяльності кожного разу полягає в тому, щоб відшукувати ціннісний зміст вчинків. Творча активність особистості передбачає не тільки вибір лінії поведінки, але й конкретні форми вчинків. Цей зовнішній бік моралі неможливо уявити без правил етикету, які не тільки регулюють відносини людей в цілому, а й допомагають людині виявити себе, знайти глибини процеси свого духовного життя.

Виховання такту, хорошого тону чи формування чеснот, які

оприяють спілкуванню людей, Арістотель надає особливого значення. Філософ переконаний, що чеснота, які визнавали зовнішню форму поведінки, закріплюються не завдяки знанням, а через звичку. Хороші манери є результатом досвіду спілкування. Пості нов практиков людина виробляє в собі усталену потребу бути правдивою, ввічливою, люб'язною.

Опрацьовуючи теоретичні проблеми моралі, Арістотель звертається також і до питання нормативної етики, виступаючи, таким чином, не тільки як абстрактний філософ, але й як педагог-практик, вихователь. У цій своїй іпостасі мислитель конструє ідеальну модель поведінки особистості та гармонію. Незважаючи на те, що мислителю не вдалося позбавитися впливу свого часу і статусних інтересів, його зразок людини гідної як "по праву гордої, прекрасної" втілює в собі ті вимоги, які стали пізніше універсальними, обов'язковими при створенні комплексу уявлень про моральну необхідність.

На думку Арістотеля, "по праву гордий" завжди повинен прагнути уникати надзвичайних форм поведінки, а навпаки, відшукувати "золоту" середину. Так, наприклад, будучи щедрим і широким за натурою, він мусить ухилитись як від плебейського кидання грошей на вітер, так і від дріб'язкової прихильності до них. Крім того, "по праву гордий" не скориставшись своєю перевагою над ким-небудь, забуде про зроблені комусь послуги і заподіяти йому образи. Скарги чи прохання розцінює як можливість потрапити в залежність чи риниження, і тому не застосовує такі форми виявлення потреби чи бажання. До того ж, "по праву гордий" у руках неквапний, жести його стримані і м'які, манера говорити опокійна і неспівна. Таке конкретне вираження добронормальності було застосовано Арістотелем, по всьому видно, не стільки з просвітницькою, скільки з виховною метою. Завдяки створенню образу "по праву гордого" філософу вдалося надати прихованим процесам очевидного вираження, а абстрактним поняттям - конкретного застосування. Можна припустити, що Арістотель, створивши ідеальну модель людини гідної, не тільки втілює належне, але й актуалізував суттєве, а в цілому дав загальну етичну мовність моральній діяльності суб'єкта.

Проблематика поведінки цікаво відтворена і в етичній

спадщині кініків. Прибічники цього напрямку закликали до відмови від правил хорошого тону та до ігнорування всіх вимог пристойності. Такий заклик ґрунтувався на головному постулаті їх філософії – слідувати законам природи у всіх соціальних діях. Вони стверджували, що під впливом культури люди спотворюють свою сутність. Більше того, людина потрапляє в полон уподобань і звичок, які тільки у кладнюють життя, обмежують свободу, вносять іривогу. Єдина цінність, до якої повинен прагнути в своєму житті кожний – це спокій, що досягається звільненням від будь-яких умовностей, прийнятих серед людей. Слід зазначити, що у кініків був такий спосіб життя, що відповідав їхнім міркуванням. Так, із опису сучасників, Діоген Сінопський, найбільш відомий представник кінікіїської школи, побачивши одного разу, як хлопець пив воду із долоні, викинув і торба свою чашку, сказавши при цьому, що хлопчик перевершив його в простоті життя. "Він викинув і миску, коли побачив хлопчика, який, розбивши свою миску, їв сочевичну кашку із шматка виїденого хліба." / 24 /. Звідси походить і аскетизм кініків, і ідея простоти, і переоцінка цінностей.

Спосіб життя кініків, що ґрунтується на незалежності від умовностей, на спокої, що граничить із байдужістю і презирством, був реакцією на соціальну диференціацію, що виявила себе в сучасному їм суспільстві в найвідкритішій і найжорстокішій формі. Етикетні вимоги дуже часто і використовувалися для того, щоб зафіксувати перш за все належність до високого соціального статусу, а не для того, щоб продемонструвати чесноти. В цьому кініки справедливо вбачали елементи брехні і лицемірства. Обурившись проти такого явища, кініки прийшли до засудження, а потім і заперечення усіх культурних форм людського життя: звичаїв, моралі, пристойності. Своїм способом мислення і дій представники цієї філософської школи кинули виклик усьому тому, з чим принципово не погоджувались. Саме тому вони і вдалися до таких вчинків і дій, які можна віднести лише до "докультурних репидивів" у діяльності людей періоду дикунства. Так, наприклад, Діоген Сінопський усі свої справи здійснював у присутності всіх: "і справи Деметри, і справи Афродіти" / 25 /. І якщо більшість чоловіків парувалися із своїми жінками насодичі, то Кратет із Генархтею – на чашу усіх." / 26 / .

Незважаючи на те, що ексцентричні форми поведінки кінїк в часто граничили з відкритим аморалїзмом, в їхнїх теоретичних пошуках і практичних дїях не можна не виявити розуміння неоднозначності, а їнколи і явного протирїччя у функціонуванї етикету. Вони, мабуть, першими помітили можливість манїгулювати, і не завжди з гуманними намірами деякими сагальноприйнятими вчинками і дїями. Але їхнїй заклик виразати добродїсність такою, якою вона є, без прирнесених штучних форм, на практицї здавалася непереконливою. Безумовно, на цьому рівнї етичного знання наряд чи можна говорити про науковий підхід до дослідження ясного боку моральної діяльності людей. У своїх етичних розглядах мислителї швидко фіксували певного роду вчинки і дїї та прагнули обґрунтувати необхідність і розумність деяких із них свого прикладу. При цьому вони втілювали свої роздуми не в абстрактно-теоретичну форму, а в пропозиції, вислови, афоризми, віршованї рядки. Таким чином, організована філософська думка не тільки має смислове навантаження, але й виявляє емоційну дїю, завдяки чому вона стає більш доступною для розуміння і легкою для запам'ятовування. Пізніше до таких варіантів викладу етичного знання будуть звертатися філософи, просвітителї, моралїсти.

Проблема етикету у філософії середнїх віків була складовою частиною основної моральної проблеми: співвідношення провадїння і свободи волї. В даний період часу треба було знайти такі розумові і поведїнкові парадигми, які не тільки б перекладали християнську міфологїю на мову звичайних і традиційних форм культури, але й змінювали б її ідейний зміст. У зв'язку з цим Біблія розглядалася як така програма, на основі якої слід будувати філософотування і повчання. Загання теоретичних досліджень у філософії та етицї того часу полягало в тому, щоб донести завуальований алегорїями та іносказаннями основний зміст священних писань, розтлумачити закладену в них мудрїсть, обґрунтувати постулати і заповідї, що входять до них. Співвіднесеність теоретичних пошуків із текстом священних писань пояснюється ще й тим, що з поширенням християнства необхідно було отримати зрозумїлі варіанти поведїмки, зразки, що одночасно виражають основні духовні цінності, проголошенї давньою релїгією: любов, терпїливість, покїрливість, всепрощення, аскетизм. Висловлені в системі постулатів, заповідей, повчань, вони набувають нормативного см. злу,

ставть доступними для широких кіл, набирають загального значення: "Краге змириться духом з покірним, ніж розділити здобич із гордим" (Притчі, гл.16, п.19), "Перед надінням підноситься серце людини, і покірність передує славі" (Притчі, гл.18, п.12), "Кінець справи краще початку її, терплячий кращий за розумілого" (Еккл., гл.1, п.8).

Ці позачання сприймаються як правила поведінки і як міри її. Їм належить кінець кінцем керувати вчинками, наказуючи чи забороняючи, схвалюючи чи попереджаючи: "Мудрий серцем приймає заповіді, а дурний устами спіткнеться" (Притчі, гл.10, п.9), "Той, хто дотримується заповіді, не знає ніякого зла: серце мудрою знає і час, і устав" (Еккл., гл.8, п.5). У зв'язку з цим представники релігійної етики середньовіччя часто ставили і в певному розумінні вирішували питання, пов'язане з механізмом формування гідного для християнина способу дій. Яке місце в цьому процесі посідає божє провидіння, а яке - прагнення самої людини, її особиста активність? Так, на думку Оригена, людина абсолютно вільна у виборі своїх вчинків і дій. "Тому, - робить висновок мислитель, - порядно жити - це наша справа, і бог вимагає цього від нас - не так, ніби це залежить від нього... чи від долі, але вимагає саме як нашої справи". / 27 /.

У значно пізніший період середньовіччя мислителі помітили основне морально-психологічне протиріччя, пов'язане з регулюванням і людиною своїх вчинків. Виявляється, що навіть знаючи вимоги до поведінки і приймаючи їх, людина не завжди вдається додержуватись їх. "Тому, - міркує Августин, - хто хоче творити заповіді Божі і не може, у того вже є воля добра, але мала ще і немічна; зможе, коли буде у нього воля велика і сильна" / 28 /.

Ця велика і сильна воля, яка спонукає людину наслідувати заповіді, закони і правила, є, з одного боку, результат активності самі людини, її розуму, її бажання, її любові до них, а з другого - божої благодаті. Ідея божої благодаті як достатньої основи для наслідування заповідей посідає значне місце і в роздумах Фомі Аквінського. Благодать, - на думку мислителя, - це дар божий, який наділяє людину інтуїтивною схильністю до добра. Зрозуміти закони божі - справа складна і не для кожного доступна. Більше того, заохочення цих законів інколи вимагає тривалих зусиль. Благодать - це допомога людині, якій не вистачає розуму

чи волі для строгого дотримання божих заповідей. Благодать є, таким чином, гарантією відного способу життя. "Отже, - на думку Фоми Аквінського, - щоб розум людський, звільнившись від самовпевненості, перейшов до скромного дослідження істини, необхідно було, щоб людині зверху було запропоновано дещо таке, ц. ц. цілком виходить за межі розуму." / 29 /.

Проблематика поведінки в епоху середньовіччя посідає значне місце у філософсько-релігійних пошуках що й у зв'язку з необхідністю формування зовнішньої благочестивості людини, яка звернулася до бога, а також налагодження порядку і регламенту її повсякденного життя.

Прагнення досягти повної гармонії внутрішньої і зовнішньої поведінки людини, що присвятила себе вірі, відбивається у понятті "святість". Середньовічні святі повинні були мати комплекс духовних рис: дружальність, мудрість, чесність, здарування, здатність до взаєморозуміння, впевненість. При цьому фізична краса людини також цінувалася високо. Більше того, вона була необхідним атрибутом святості. Обов'язковим для зовнішності святого вважалися такі тілесні якості, як вільні рухи, притність, сила, здоров'я, довголіття. До святих інтелектуалів належав і філософ Фома Аквінський. Французький історик наводить зауваження розповідача - домініканця, що "коли святий Фома прогулювався на лоні природи, народ, що працював на полях, кидав свої заняття, йшов йому назустріч, із захопленням спостерігаючи його величну фігуру, красу його людських рис; у значно більшій мірі приваблювала його краса, ніж святість." / 30 /.

Отже, у філософській традиції середньовіччя проблема етикету не виступає як самостійна. Але, дотримуючись вимог, що ставляться до зовнішнього боку вчинків і дій, мислитель звертається до пошуків внутрішніх детермінант. Цього вимагала релігійна свідомість, але ще в більшій мірі суцільний інтерес до глибинних процесів морально-психологічного переживання особистості в цілому.

Проблема яка поведінки, пов'язана із зовнішнім оком вчинків і дій, набуває в епоху Відродження оригінального розвитку як у безпосередньому осмисленні, так і у варіантах викладу. Гуманізм, що був поширений у цей історичний період, і як поняття, і як життєвий принцип, одержує у словах і діяльності його при-

кільників особливу інтерпретацію - "пізнання тих речей, які стосуються життя і звичаїв і які вдосконалюють і прикрашають людину" / 31 /. Мислителі Відродження вважали, що саме в понятті "гуманізм" знаходиться вияв прекрасна гармонія вимог, які повинна ставити до своєї поведінки людина, що прагне до самовдосконалення. До таких вимог належить, перш за все, бути добродішним та вченим. Вченістю трактувалася як особливо шанована в той час універсальність знань завдяки володінню словом, а добродішність - як заснована на високих моральних якостях здібність правильно поводитися. У зв'язку з цим особливого звучання набуває ідея про те, що неповторність особистості, її індивідуальна своєрідність залежить від умов волі, невтомної і щоденної праці при здобутті знань і навичок.

Прагнучи до неординарності, неповторності і неохочості, гуманісти шукали оригінальні форми вираження окремої думки (мистецтво дискусії, бесіди, промов), високу якість освіти, вшуканий смак, відмінний спосіб життя. Проникнення в таємні глибини індивідуальної діяльності вимагало від мислителя особливої уваги до реалій морального життя (вражливих вчинків, оригінальної оцінки поведінки), на основі яких треба було б зробити узагальнюючий висновок.

Ідея індивідуальності сприяла появі нового підходу при дослідженні поведінки. Мислителів цікавила схожість людей між собою не тільки тілами, обличчями і голосами, але й звичками, схильностями, манерами. У своїх працях вони намагалися упорядкувати цю різноманітність, виявити схожість, закономірність: "Дуже великі труднощі для тих, хто займається вивченням людських вчинків, - пише М.Монтень, - полягають у тому, щоб примирити їх між собою і чати їм одне пояснення, бо часто наші дії так тісно протирічать одне одному, що здається неможливим, щоб вони походили із одного й того ж джерела." / 32 /.

Незважаючи на те, що дослідження, присвячені безпосередньо вивченню манер і виступностей, а також правди, що їх формують, у гуманітарному знанні епохи Відродження практично не зустрічаються, мислителі даного періоду вели оригінальний рахунок у філософстві. Вони розглядали людину не тільки з боку унікальності її душевного життя, але й з боку видимих форм активності: вчинків, дій, практичної індивідуальної діяльності.

нових різновидів способу життя. Пізніше ця проблема не тільки набуває самостійності, а в ній одержує блискучі варіанти вирішення, втіленого у своєрідні, оригінальні, нетрадиційні форми філософських досліджень.

Уже в XII столітті в європейському гуманістичному значінні в. являється особливий інтерес до етичної поведінки. Більше того, манери і пристойність, мистецтво діяти в цілому стає самостійним предметом теоретичних шукань, емпіричних спостережень, порад і повчань. Увагу дослідників привертає суперечливий характер моральної діяльності, наявність у ній природженого (даного від природи) і благоприданого (одержаного в результаті освіти і виховання), а також розходження між внутрішнім і зовнішнім у поведінці людини. змістовним і формоутворюючим. Цей ракурс в інтерпретації особистої активності був пов'язаний з тим, що абсолютизм в його найбільш розвинутій формі сприяв формуванню "цивілізованої", "культурної людини". Така людина розуміє і засвоює всі штучні форми і прийоми витонченого поводження, чуйності і вишуканої віртуозної дії. Крім того, абсолютна монархія сприяла розбіжності між офіційною мораллю, що диктує модель поведінки для представників привілейованого кола суспільства, і нереальною, що в основі моральної діяльності людей нижчих верств. У такому вигляді стратегії поведінки опрацьовували у своїх теоретичних шуканнях мислителі Грасіан, Лабрюйєр, Ларошфуко, Жермена де Сталь.

"Кишеньковий оракул", або наука розсудливості Балтасара Грасіана, - твір, в якому викладено основні принципи стратегії поведінки людини, що вибрала за мету творити сагу себе і тим самим бути вітрцем для оточуючих. У моральній філософії, запропонованій Іоганським мислителем, значне місце посідають афоризми, сентенції, вислови. А саме в них знаходять свій етичний проблемні, які й н- сьогодні можна розглядати як значущі і як такі, що не мають єдиного трактування. Це перш за все буття моралі у вчичку, форми її прояву в спільній дії суб'єкта, пошуки адекватного вираження морально-цінного через суб'єктивно-особисте.

Розвиваючи свої міркування про мистецтво діяти, Грасіан виходить із того, що поведінка людини має одібно відносна ній, антиномічна, а інколи і явно суперечливий характер. Саме ця особливість поведінки, на думку мислителя, диктує головні стра-

тегічні лінії: "не брехати, але й усієї правди не говорити", "вживати розр. тунок, але не зловживати ним", "із співчуття невдатнику не накликати на себе немилість часчивого". Вміння поєднати в одне протилежні тенденції є., таким чином, гарантією вдалих дій. "Сполучення протилежностей, - стверджує Грасіан, - прикрашає світ, підтримує його лад: воно породжує гармонію в сфері на.уральній, - їм більше - моральній". / 33 /.

Мудра розсудливість і вміння знаходити потрібний напрямок у поведінці залежно від ситуації з'являються не відразу. Грамотними у виборі вчинків і дій не народжуються, ними стають. Тільки постійно удосконалюючись у своїх якостях, у своїй справі, людина знаходить повноту гідності і переваг, що виявляється логічно у наявності вигукано.о смаку, витонченості розуму, обгрунтованості в судженнях, бездоганності в бажаннях.

Особливу увагу Грасіан приділяє формі поведінки, манерам і пристойностям. "Суть справи, - підсказує: не менш суттєвим є те, як зроблена справа. Грубість шкодить усьому, навіть справедливому й розумному; люб'язність все прикрашає". / 34 /.

Манери і порядність належать до розряду культури, тобто до того, що, на думку Грасіана, набувається в процесі виховання, спілкування, що пов'язано з формуванням звичок, навичок: зрештою підводиться над природою людини: "Людина народжується дикуном, - зауважує Грасіан, - виховується, вона вкорінює в собі тварину .. Необтесаність - від невігластва; для культури потрібні перш за все знання, але сама вченість буде грубою, коли не відшліфована". / 35 /.

Таке поєднання стало основою для складання порад, слідувати яким сприяє виробленню надійної стратегії поведінки і надбання певної форми вчинків і дій. Сам Грасіан називає такі поради правилами благопристойності. Осв. деч. з них: не слід виявляти захоплення надміру, дратуватися, завжди говорити до.одно, набридати, вихвалити.с.с. аде.т.е.в, неприпустимо також виявляти самовпевненість, говорити про себе, жалітися, прискіпуватися, бути злощівним і, навпаки, треба намагатися в стосунках бути нещупушним, терплячим, стриманим, вміти дискутувати, приховувати свої антипатії, уникати панібратства і зобов'язань, не наполягати ні в злому, ні в доброму.

Правила хорошого тону Грасіані мають інформативний і поучаль-

ний характер! При цьому вони вільні від нудного моралізаторства, позбавлені святенності, тому що стратегія поведінки, запропонована Грасіаном, будується не на абстрактно зрозумілому моральному ідеалі, а на здоровому баченні реальних моральних відносин, які виходять із досвіду. У сформульованих мислителя порадах є елементи гри, спритності, прагматизму і навіть конформізму.

Тому його поради часто супроводжуються критичними доповненнями, іронічними зауваженнями, попередженнями. Так, наприклад, Грасіан пропонує: "мати користь від ворогів", "користуватися друзями вміло", "вміти бачити щасливців і нещасних, щоб триматися перших, а від других втікати", "користуватися чужою нуждою", "починати на чужий лад, щоб закінчити на свій", "обходити тих, у спілкуванні з ким ти програєш", "що захоплює серце, робити самому, що відштовхує - через інших", "Відводити зл на іншого".

Головною рисою характеру людини, від якої залежить вишуканість зовнішнього боку поведінки, мислитель вважає розсудливість. Але її виникнення неможливе без глибокої суттєвої основи. Особі, що виражає себе вишукано, гармонійно, приємно для оточуючих, необхідно мати ще "плодотворний талант, глибокий розум, тонкий і щасливий смак". Виходячи із цих роздмів, Грасіан намагається сформулювати критерій досконалої особи, що володіє як багатомудрою культурою, так і рідкісними способами її втілення у зовнішні форми поведінки. Для визначення цього критерію мислитель запроваджує принципово нове для етичного значення поняття - "синдерсис". "Синдерсис" у перекладі з грецького означає "правильне судження" (у складній ситуації). Грасіан надає цьому поняттю додаткового змісту. Синдерсис, у його трактуванні, - це верх розсудливості, де мають місце і природний дар, і одержані в процесі виховання чакт, і інтуїтивне охильність діяти розсудливо і стримано. Через "великий", "високий" си дерсис знімається представлення пристрасті і розуму, природного и благоприданого. "натури" і "культури". Суть синдерсис - "у природному прагненні лише до того, що згідно з розумом повднується із вибором правильного шляху". / 36 /

Етичні міркування Б. Грасіана, що містяться в "Кітешковому оракулі": - це оригінальний приклад одного із різновидів етичного знання - прикладної етики, що виявилась у Фократа, Арістотеля,

Себеки та Інші. Так, звертаючись до проблеми етикетної поведінки, предмет цього дослідження, Грасіану властиво надати статусу філософських категорій поняттям, які її характеризують. У його етичних роздумах категоріального статусу набуває поняття "краса поведінки" як єдність величчя думки і вишуканих форм вираження. Краса поведінки, що дає наслідок кожному, хто з її свідком, — явище досить рідкісне і неоднозначне. Але, як зазначає мислитель можна виділити обов'язкові її складові а саме: про ворога відгукуватися добре, поводитися із ним ще краще, відмовлятися від помсти і будь-яких форм переслідування, ніколи не хвалитися перемогою. Такого роду дії, на думку Грасіана, необхідні не тільки у повсякденному спілкуванні, вони корисні і в політиці, слухать прикрасою державних справ. "Уміння себе показати, — підкреслює він, — багато що доповнює, загалом це надолужує, всьому надає другого буття, особливо коли цьому сприяють щіщності". / 37 /

Краса поведінки базується на чемності і люб'язності. Це поняття мислитель намагається трактувати дуже узагальнено. Чемність, наприклад, розцінюється ним як "головна риса культури, чарівне з'явлення, що навиває оточуючому любов... Коштує вона небагато, а цінується високо: шанобливого поважання". / 38 /. У здійсненні принципу чемності слід уникати крайнощів. Недостатність її в поведінці — результат брутальності, невігластва. Справжня чемність поєднується із постійною і підкресленою увагою до оточуючих і емпативністю. В цьому розумінні чемність рівнозначна обов'язку. Але слід уникати і перебільшеної чемності, яка схожа на церемонність, коли людина зосереджується на умовностях і дріб'язках. У цьому випадку чемність перетворюється на її протилежність — зестергчу пихатість і улесливість. Тоді чемність використовується не для дотримання прийомотостей, а для того, щоб виділитися, відзначитися. "Улесливий не тобою улеслює, — попереджає Грасіан, — а фортуні твоїй: зв'язуючи твою гідність, думає про свою зигоду" / 39 /.

Чемність передбачає люб'язність. Це поняття того самого роду і доповнює одне одного. Але чемність ширше за змістом, ніж люб'язність. Люб'язність, за Грасіаном, — це конкретне вираження чемності, один із засобів "прикрасити життя". Люб'язність сприяє встановленню дружніх зв'язків, знімає напругу в контактах. Вона створює моральний, психологічний комфорт у стосунках людей.

Використавши люб'язність, можна привернути людей до себе, підтримати авторитет і навіть прийти до влади, бо "люб'язність не просто дає, але й зобов'язує" . / 40 /.

Систему загальних категорій, що характеризують зовнішній бік поведінки, Грасіан доповнює більш конкретними і практичними поняттями, як-от: стриманість, спокій, терпимість, безпосередність, набридливість, необтесаність. При цьому ілюді створюється враження, що мислитель прохочить го поверхні склад их соціальних процесів. А насправді він дає глибокі теоретичні викладки в термінах, які доступно передають тонкощі реально-практичних відносин. Розвиваючи положення моральної філософії, мислитель не тільки проголошує обов'язковими такі морально-етичні цінності, як розсудливість, такт, смак, але й показує шляхи і пропонує засоби, за допомогою яких їх можна закріпити у конкретних вчинках. При цьому Грасіан підносить духовні цінності до практичного значення. Так, мислитель вдається показати, що манери і пристойності не існують самостійно ні як елементи моралі, ні як предмети етичного дослідження. Даний феномен вливається у систему "мистецтва вишуканого розуму" і спільної діяльності людини. Саме цей факт повинен бути вихідним у процесі вивчення і виховання.

Ідея про те, що культурна, світська людина за необхідністю повинна додержуватись певних хороших тонів, виявляється як основа і в афоризмах французьких моралістів ХVII століття. "Добродушна, пристойна людина може бути і нестерпивою: від чужості, яка здається дурницею і дрібницею, часто залежить, добру чи ні думають про вас люди" / 41 /, - зазначає Лабрюєр. Як свідок і навіть учасник церемоній придворного етикету, який досяг своїх найяскравіших форм при правлінні Людовика XIV, він прикритив од у з характерних особливостей манер і пристойностей і розкрив її.

Стосовно зовнішнього боку поведінки людей манери і пристойності є надзвичайно рухомою формою, яка може не тільки виражати добродесність, але приховувати недоліки. У суспільстві, що має певний морально-естетичний ідеал поведінки, починає переважати феномен "маски", "личини". Людина драгне якщо не за суттю, то хоча б за формою відповідати певному зразкові в суспільстві, що свирчитьнає гру, фару, лицемірство. Можна люди а, -

Міркує Ларошфюко, - ким би вона не була намагається видати себе такою, щоб її прийняли за ту, якою вона хотіла б здаватися; тому можна сказати, що суспільство складається із одних тільки личин". / 42 /.

Але це, на думку мислителів, ні в якому разі не повинно зменшувати роль і значення манер і пристойностей. Вони необхідні і тоді, коли виражають добродетель, і тоді, коли її імітують. "Чемні манери не завжди говорять про справедливість, доброту, поблажливості і вдячність, але вони хоча б створюють видимість цих рис, і людина за зовнішністю здається такою, якою їй слід бути за суттю", - зазначає Лабрюйєр. і продовжує: "Але в будь-якому випадку чемні манери відтіняють гідність і надають їй принадності: тільки надзвичайні якості можуть врятувати неввічливу людину в поглядах світу". / 43 /. Більше того, якщо людина використовує манери лише на догоду часу і смакам, насправді не маючи добродетельності, то рано чи пізно, на думку мислителів, вона все-таки покаже своє справжнє обличчя, "втративши маску пристойності". "Вигадливість жестів, мови і поведінки нерідко буває наслідком пустоти чи байдужості, велике почуття і серйозна справа повертають людині її природну суцільність" / 44 /. - стверджує Лабрюйєр.

В афоризмах Ларошфюко і Лабрюйєра важко виявити глибокі теоретичні висновки, узагальнені рефлексії використаних понять, зібрані в одно правила хороше то тону чи поради. Мають місце скоріше зауваження, репризи, короткі описи, в яких чемність і як поняття, і як принцип поведінки посідає значне місце.

Тек, суть чемності, на думку Лабрюйєра, "полягає в прагненні говорити і поводитись так, щоб інші ближні були задоволені нами і самими собою". / 45 /. Тому нечестно в присутності тих, хто для вас щось зробив, хвалити інших людей, наділений такими ж здібностями (Лабрюйєр), "догматичний тон завжди є наслідком глибокого невігластва" (Лабрюйєр), "надмірна запопадливість у роздаті за якусь послугу є своєю роду невдячність" (Ларошфюко). Можна визначити, що таке чемність зазначають мислителі, але не можна описати усіх варіантів її прояву, бо цей феномен залежить від багатьох факторів, таких, як час, звичай, соціальний стан, статя, вік. Зрозуміти її можна, а реалізувати в діях важко. Тому безцінну роль у засвоєнні чемності відіграє

соціалний досвід і постійний процес самоудосконалення.

Якщо давні філософи звернули свою увагу на зовнішній зім моральної діяльності та впливи сутності і призначення атикету, то представники філософської думки цього часу виділили даний феномен суспільного життя як окремих об'єкт своїх естетичних досліджень. Цьому сприяли, з одного боку, об'єктивний процес розширення предметної області самого філософського знання, а з другого – виникнення та розвиток капіталістичних відносин. Буржуазне суспільство прощавляло свободу, індивідуальні стремління та практичну спрямованість у соціальній діяльності окремої людини. Теоретичні моделі моральності сприяли вирішенню конкретних задач: розв'язання конфліктів, які виникають внаслідок реалізації кожним свого власного інтересу, застосуванню моралі для об'єднання індивідів у соціальну асоціацію, організації такої поведінки, яка забезпечувала успіх у справі та визнання в суспільстві. Прикладом того, як розвивались знання про культуру поведінки у відповідний період часу, є етичні погляди Ф. Бекона, Д. Локка та І. Канта.

У своїй праці "Досвіди або повчання моральні та політичні" Ф. Бекон спеціально присвячує розділ манерам і пристойностям. Тут автор не звертається до аналізу сутності та природи правил хорошого тону, а обґрунтовує їх необхідність. Виховувати культуру поведінки – справа не тільки похвальна, отвержує мислитель, але й корисна. Людина, яка володіє хорошими манерами, привертає людей до себе, викликає повагу. Якщо ж "не дотримуватись правил пристойності у поведінні з іншими, то це означає показувати погані приклад, і наступного разу вам відшляплять тим же". / 46 /.

Крім того, правило пристойності сприяє успіхові в будь-якій справі. Виникає питання, як такий незначний момент у моральній діяльності може впливати на реальну практику. "За невеличкі справи, – стверджує Ф. Бекон, – люди здобувають велику похвалу, бо невеликі справи постійно в ходу і отже на виду; випадок же прояву якої-небудь великої доброчесності трапляється дуже рідко". / 47 /.

Особливу увагу мислитель приділяє тому, як виховувати в собі хороші манери і яким мірою ними належить володіти. Однак при цьому він не торкається педагогічних та дидактичних прийо-

мів, а дає ре омендації в стислій, але повчальній формі: для того, щоб надати хорочих манер, досить ними не нехтувати, бо тоді людина буде спостерігати їх у інших, а в усьому іншому, нехай довіряє сама собі. Оригінальною є і думка Ф. Бекона про те, що вибір форми поведінки – кожного разу це творчий процес. З одного боку, ні в якому випадку не слід нехтувати правилами хорочого тону, особливо, як підкреслює філософ, при спілкуванні з незнайомими людьми та формалістами. А з другого боку, недопустимо надіжати церемоніям і манерам абсолютного значення, виділяти їх або вставляти напоказ. Крім того, дотримуючись правил хорочого тону, треба завжди враховувати, з ким ти будеш мати стосунки. Важливо від суб'єкта спілкування, вважає Ф. Бекон, їх треба або попускати і деякою мірою бути навіть фамільярним або, навпаки, однозначно дотримуватись у своїй поведінці вимог етикету, удаючись навіть до суворої формальності. Ніколи не треба, – радить далі філософ, – давати можливість іншим зрозуміти, що ви спеціально використовуєте люб'язність, увічливість, коректність та таке інше, щоб здобути з цього тільки якусь користь. Навпаки, важливо переконати оточення, що основним мотивом поведінки, яка ґрунтується на правилах хорочого тону, є все-таки повага, визнання, бажання налагодити взаєморозуміння. "Поведінка людини, – підкреслює Ф. Бекон, – повинна бути подібна до її (людини – О. Прох. нко) одягу: не надто обмежувати її і не бути надто вишуканою, але забезпечувати свободу руху та дій". / 48 /.

У своїй поглядях на манери та пристойності Ф. Бекон відобразив об'єктивно міняльну форму поведінки. У зв'язку із становленням капіталістичних відносин відбувається демократизація та спрощення етикету, з одного боку, і його прагматичне застосування – з другого. Всього цього вимагала система контактів, яка пов'язувала рівних у практичній діяльності людей. Крім того, на став етикету, з його роль та застосування в спілкуванні мала вплив комерціалізація, що інтенсивно розвивалась. Тепер правила хорочого тону не стільки підкреслюють соціальну субординацію, скільки визначають дистанції між партнерами, регулюють відносини вільних підприємців. Морально-психологічна настанова, що виникла в комерційній сфері включаючи етикет, спрямована на "заповнення" тих людей від яких залежить справа. На цій основі

розвивається особливий розділ етичного знання - ділова та контрактна етика, де прикладом наукового дослідження ст з культура партнерства, зокрема, норми і принципи, які регулюють усі варіанти партнерства, ведення договорів, угод, виконання взаємних обов'язків. У системі загальних вимог контрактної або ділової етики особлива увага приділяється правилам хорошого тону. Дотримувannya ввічливості та наслідування благопристойності стали такими ж "моральними абсолютами", як вимога справедливості, повага свободи та шанування приватної власності. Етикет набув статусу універсальної нормативної мови, прилучатись до якої було необхідно кожному, хто претендував на успіх.

В історико-філософських концепціях XVIII ст. Локк був типовим представником нової буржуазії. Він виступав як виразник морально-правових уявлень капіталістичного суспільства, що починали розвиватись. Те у, говорячи про суб'єкт моралі, Локк завжди мав на увазі ізольованого індивіда, який дбає лише про свої інтереси. Таким чином, кожний індивід приймає іншого як вільного та незалежного контрагента, що змагається на ниві пошуку вигоди. Ця точка зору відбивається в етичних шуканнях Локка.

Оскільки життя ставить певні вимоги до поведінки людини, то необхідно, вважає Локк, докласти максимум зусиль, щоб поведінка, включаючи манери та образ дій, відповідала цим вимогам. У своїй праці "Думки про виховання" філософ стверджує що залучати людину до вихованості слід з дитинства. погоджуючись із попередніми мислителями Локк робить висновок, що головним в цьому процесі є постійна практика та звичка. "Для добре вихованої людини, - пише філософ, - кланятися джен'тльменомі, коли той його вітає, і дивитись йому в обличчя, коли той розмовляє з ним, стає завдяки постійній практиці так само природним, як і дихати: для цього не треба ні думати, ні міркувати". / 49 / . І разом з тим, стверджує Локк, звичка не сформується, якщо не дотримуватись принаймні двох умов: наявності вчителів, вихователя або якого-небудь іншого суб'єкта повчання та відповідного оточення спілкування, де б той чи інший феномен етикету закріплювався і підтримувався, щоб штучність манер переходила безболісно в ество природи: бо "манера тримати себе це не така, якою вона повинна бути, поки не зробилась природною в усіх дрібницях... Якщо душа людини, яка знаходиться в суспільстві, поглинута тим,

що неспокійно стежить за кожною дрібницею в своїй поведінці, то замість того, щоб б'ягодушно впливати на душу людини, поведінка її стає вимушеною, неспритною, позбавленою всієї грації" / 50 /.

Локк підтверджує й раніше висловлену думку про те, що людині ніколи не слід нехтувати хорошими манерами, маючи перш за все на увазі представників привілейованих верств суспільства, які готують своїх дітей до соціальної та гарантувчої успіх громадської і підприємницької діяльності. Як і високі моральні якості не мала латина, якою б вона те була розумною, талановитою та удачливою, вона не було визнаною, не володіючи хорошими манерами. "Вишукана манера, - вказував Локк, - і форма в усьому - ось що прикрашає людину та робить її привабливою. У більшості випадків манера діяти має більше значення, ніж сама дія". / 51 /.

Говорячи про вихованість, Локк торкається простеми єдності та взаємозв'язку внутрішнього боку поведінки. До цього складного процесу моральної діяльності звертався в свій час Арістотель, але саме Локк поглибив її, розробив наступні напрямки. З погляду філософа, вихованість та приємність у спілкуванні ґрунтуються на комплексі моральних якостей, а також навчок та манер поведінки. У своєму опілкуванні люди схильні симпатизувати людині, яка має вільний дух та високі помисли, володіє своїми почуттями і діями, не піддається низинним пристрастям, не обмежена в інтересах, не залюбована сурьозними вадами. Дії якості, як правило, в процесі постійної практики знаходять таку форму виразу, яка відповідає затвердженому в суспільстві уявленню про морально цінне.

Збіг внутрішнього та зовнішнього дає чудову гнородність поведінки, вишукану невимушеність, в той час як розбіжність між внутрішнім душевним настроєм та зовнішніми діями робить поведінку людини скованою, напруженою, агуклою. Останнє, на думку мисльця, можна простежити принаймні, у двох випадках: "або людина прагне в дії зовнішню латину такого душевного настрою якого в дійсності у нї немає, і намагається показати його за допомогою штучних прийомів, але робить це так, що відбувається насильство над самим собою...", або ж людина, зовсім не намагається агуклювати не властивий їй настрій, прагне лише свій справжній настрій проявляти у невідповідній поведінці". / 52 /.

На думку Локка, малірності, штучної поведінки чи поганої

світськості треба найбільше остерігатися, тому що саме цю особливність поведінки привертає увагу і, наголовоніше, впливає оруд. Манірність здатна звести високі моральні якості чи благородні риси характеру до їх повної протилежності: "у погано вихованій людині сміливість набирає вигляду грубості і так само сприймається громадською думкою; вченість стає в ній педантизмом, дотепність - блазентвом, простота - неосаністю, добродушність - підслесливістю. У такої людини не може бути жодної доброї якості, якої б недостатність виховання не викривила, не створила було невідомої її володаря". / 53 /

У працях Локка спостерігається абстрактно теоретичний підхід до вивчення поведінки з погляду її форми. Тут майже місце в певній мірі логіка, системність, обґрунтування основних положень та дефініції деяких понять. Д. Локк один із небагатьох робить спробу розкрити зміст найбільш уживаного поняття при дослідженні культури поведінки - "манери". "Манера, - пише він, - полягає ... в належній і вільній невимушеності мови, поглядів, рухів, жести, пози і т.д., що відповідають особам та обставинам, і може бути засвоєна лише через звичку та практику". / 54 /

Переконаючи читача, що необхідно формувати в собі на ячкх благоприсойності та світськості, Локк це тільки наводить для цього найрізноманітніші аргументи, але й дає конкретні поради, яких саме поведінкових форм слід уникати. Ці поради мають теоретичний, а, скоріше, дидактичний характер. Однак спроба вивести із своїх теоретичних шукань цю зично значущі рекомендації є початком поширення нового варіанта етичного знання. Моральні кодекси, регламентуючі форми поведінки залежно від певних умов і конкретної зайнятості чиндивідів, стали обов'язковим елементом західної культури, на якому ґрунтуються професійні відносини та ділові контакти.

Культура спілкування, за Локком, будується на повазі людей один до одного, виявляючись у звичливості та долікатості. Той, хто хоче навчитись чотримуватися цих принципів у своїй поведінці, повинен і зм'ятати, які вчинки суперечать їм перш за все.

Отже, джерелом неделікатності є як звичайно природна грубість, "яка робить людину нелюбов'язною до інших, неухважною до їхніх схильностей, характерів". Головною ознакою грубої людини Локк вважає настанову "не думати про те, що подобається як не подобається

"ним людям, серед яких перебуваш".

Далі, що порушує рґчливість, так це "зневажливість, або відсутність належної поваги, що виявляєть я в поглядах, словах або жестах...". Такі форми поведінки викликають неприємне почуття, і ніхто не може зєсит зневажливого до себе ставлення.

Прямов промлежністю звічливості є також "причепливість га емшукування недоликів у інших". Люди не бажають, щоб їхні недоліки виставлялись напсказ. Це неприпустимі форми звількування, тому що у них криється осуд інших і можливість утратити їх прихильність.

До неделікатнос-ті Локк втдносить і такий недолік, як драгівливість. Драгівливість, на його думку, "штовхає на непристойні та образливі вислови та рґчини". Така форма поведінки "є нїби непрямим обвинуваченням" тих людей, на кого вона спрячована. І, нарешті, "драгівлява людина розлагчує компанію, і злагода зникає через одну витівку такої людини". / 55 /.

Обгрунчуючи несобідність мати хороші манери, Локк наводить різні аргументи. Поряд з тьм, що добре виховання веде до успіху, популярності в спілкуванні з людьми, воно зрештов сприяє досягненню частя. Мистецтво володіти формов поведінки дає можливість бути зрозумілим та приємним у спілкуванні.

Хто вмє робити приєм в людьм, з якими він спілкується, не приньдуючись водночас до низьких, рабських лестощів, той знаходить справжнє мистецтво жити серед люд й і бути баганим та таким, якого гїнують всуди.

Справжні міркування Локка про вихованість цїчні не тїльки тим, що вони утверджують моральний принцип спілкування, але й тим, що цей принцип є невід'ємним елементом усієї системи соціальних, економічних зв'язків. Природий стан, за Локком, - це перш за все стан "чесної" конкуренції, основаної на взаємовизнанні та рівноправств рстаї.

Підкреслюючи значний внесок Локка в розвиток етичної концепції про зовгїнню форму поведінки людьми, слід відзначити, що дальшого теоретичного розвитку їд проблема набуде в філософії і. Канта.

і. Кант увійшов у історію етичної думки як послї овник раціоналізму та деонтології. Це означає, що принципам розуму та

повинності він підпорядкував і з них вивів уої пронеси морально-ного життя людини та суспільства. Ця спрямованість його етичних досліджень не могла не виявитися у трактуванні зовнішньої форми поведінки: деякі тенденції образу дії, поведінки і. Кант підносить до статусу загального людського обов'язку. Р спілкуванні з іншими люди дотримуються різних принципів та постанов. Серед цих принципів, на думку І. Канта, принаймні два мають абсолюте значення - це необхідність та терпимість. Останнє, в свою чергу, обумовлює всю різноманітність зовнішніх форм поведінки, які найбільш необхідні в людському спілкуванні. До них належать: привітність "як огида до будь-якої образи, яка може завдавати болю іншому", Дружелюбство, послухливість, люб'язність, ввічливість, яка "означає ту саму чемність, коли ми буваємо уваж і до тібних, та витонченість".

Характеризуючи правила хорошего тону, І. Кант підкреслює їхню принципову відмінність від моральних форм. Ця відмінність полягає перш за все в тому, що дотримування правил етикету не потребує жертовності та необхідності кожного разу перемогти себе, вона не сприяє благополуччю та не ввергає в нужду. Дотримування правил благопристойності передбачає лише зручність та комфорт у стосунках між людьми. "Нерідко у людини немає поважності культивує ти добродесні дії, - роздумує філософ, - але їй часто надається можливість продовжити свої світські якості та ввічливість". / 56 /

Добропорядність, на думку І. Канта, - якість суттєво соціальна. Іспрачляючись у певних формах поведінки, людина тим самим стримує в собі інстинктивні дії, приводить їх у відповідність до морального закону.

І. Кант у своїх судженнях про добровихованість виходить за межі інтересів окремого індивіда. Він показує г елюдьке значення правил хорошего тону. Дотримування цих правил сприяє авторитетові окремі особи та гармонізує відносини між людьми. Ці дослідження манер і пристойності й інколи значно впливали, як це було вже зазначено, ті чи інші соціально-політичні та економічні процеси, що відбувалися у суспільстві. Так, новий погляд причини поширення і закріплення правил хорошего тону виник у зв'язку із зміною монархічного державного устрою республіканським. Жермена де Сталь у філософсько-літературній спадщині, де

має місце оригінальне трактування ролі етикету в житті суспільства, буде свідком і безпосереднім учасником тих історичних подій, які зворушили Францію в кінці XVII – на початку XIX століття.

Вишуканість у манерах і беззодоганні смак, що вигідно відляють французьку націю серед усіх інших, зобов'язані, на думку Жермени де Сталь, такій формі державного правління, як абсолютна монархія. Причому у Франції, як вона вважала, ця форма державного устрою принципово відрізняється від аналогічних в інших країнах (Англії, Швеції, Німеччині) тим, що "монарх володіє правами на ділі необмеженими, а по закону дуже невизначеними. Така ситуація змушувала поводитися чемно навіть із власними наблизеними, бо вони належали до того стану переможців, який постачався йому Францією, своєю здобиччю, і зміцнював його владу над нею". / 57 /. Це приводило до того, що король, вважаючись першим де являючись свого королівства, для закріплення влади запобігав перед дворянством. В той же час представники цього стану, гучи педантич з почуття честі, намагалися приховати свою покірну відданість королю, створюючи видимі незалежності. "В їхньому становищі, – підкреслює Ж. де Сталь, – вишуканість була так і мовити, насильницькою мірою; збільши вона допомагає а видати вимушену покірність за добровільну". / 58 /. Такого роду взаємозалежність монарха та наблизених підданих благотворно вплинула на розвиток і поширення цих манер і поведінки у суспільстві взагалі. В колі вищого стану склалася ціла система церемоній, народжувалася ціла низка умовностей, а також дравля темності і хорошого тону. З одного боку, всі ці феномени культури поведінки були ніби знаками розпізнання, за допомогою яких можна було визначити рівного за походженням і чиніванем, з другого – на їхній основі формувалася громадська думка, яка регулювала моральні відносини у суспільстві взагалі. "Двіє бажав побачитися нації, – пише Ж. де Сталь, – а нації – двору; прихворні хотіли а дватися філософами, а городяни – світоська а адурунами. Царьдворці у поведженні з парижанами амагалися довести, що у них а особнота гідність, особливий характер, і розум, а парижан незломанно вавило наслідувати зликучу манера царельорців". / 59 /.

Республіканська форма державного устрою знімає деспотизм громадської думки на манери та поведінку і підтримує людей, яким

притаманні реальні особисті якості, а не станова відмінність чи вихованість. Але революційні роки що перегнали ресурси, на думку Ж. де Сталь, внесли дурний сак, який погано відбився не тільки на словесності, але й завдав певних виразів світовості. Цей факт повинен насторожити державних діячів, бо "світовість поведінки, рівноцінно як і хороша смак, складовою частиною являється, має велике . . . політичне значення". / 60 /

Відмовляючись від надмірної вимогливості і зайвої умовності у поведінці, необхідно, зауважує дослідник, брати до уваги, що чемність - це зв'язки, якими суспільство поєднує людей, чужих між собою. Виходячи із цього, політичному діячові слід пам'ятати, що світовість поведінки допомагає відчувати зв'язок до людей, стосовно до яких немає ніяких зобов'язань, вона сприяє розумінню чужих поглядів і зберігає за людиною те місце у суспільстві, яке вона заслуговує. А поширення "грубих манер поведінки може негативно відбитися на стабільності відносин і зв'язків, провокувати зіткнення на морально-психологічні і політичні основи. Саме тому ресурсіканська чемність повинна бути засобом стабілізації громадянської злагоди. "Людина толерантна, - стверджує Ж. де Сталь, - може жити любі на вітку в колі людей, що належать до її партії, ніж вона сама . . . Але насправді неможливо перенести пригніченість людини всі вирази, жестки, інтонації якої показують погане виховання". / 61 /

За спостереженнями самої Ж. де Сталь, дуже часто люди, що одержали владу, але не будучи освіченими і вихованими, намагаються використати огидну грубість для прикриття своїх неділів, таких, як жорстокість, нахабство. Крім того, державні і політичні діячі можуть мати певні риси особливого роду. Це так зване політичне чванство, приписування собі надзвичайних заслуг, захоплення особистою офіційною роллю.

Ж. де Сталь звертає увагу і на те, що захисники республіки намагаються довести, що колишня ввічливість і привітність необхідно замінити холодністю і горділивістю. Але останнє, на її думку, також негативно впливає на стосунки між людьми, як і підлашунство і ідентичність. Людина, яка чиниться буднично і холодно, показує цим, що оточуючі їй глибоко байдужі. Така людина може викликати певну оточуючих. Але ця повага посягається з глибокими відчуттими залежностями. Такий варіант спілкування не

часе в собі нічого дарисного і плідного.

Політичному діячеві слід мати на увазі, — попереджує Ж. де Сталь, — що тільки світське виховання здатне попередити розбіжності, пом'якшити політичну загрозу. "Інчлївї розмови, — підкреслює він — чемна запобігливість співбесїдника пробуджують у нашїй душі дощїрї почуття і пов'язують нас із тїм, кого ми ранїше вважали ворогом, зв'язали братської любовї". / 62 /.

Кожна державна форма правління народжує тільки для неї характерний стиль повоження. Монархічний устрїй, зїмшовши з історичної арени, поїсе з собою все, що було ним же створено в культурї спілкування. Нова політична система повинна знайти новї шляхи підтримки в суспїльствї доброчинності та вихованостї, бо лри всїй явнїй змінності манери поведїнки з влади є "... сугь втіленнє моральності; вони показують її присутність у душі людини ..., вони впливають терпимість до чужих переконань. Ящо люди, що стоять біля керма влади, ображають або зневажають прїстойність то, те поважаючи інших, вони втрачають повагу і до себе." — завершує Ж. де Сталь / 63 /.

Ж. де Сталь виводить етикет за межї моральної сфери. Вона показує мїсцє і роль шере і прїстойностей у складнїй системї соціальних зв'язків. Розглядаючи, зокрема, взаємозв'язок етикету і політики, Ж. д. Сталь вдалося побачити особливу значущість педшого, влючаючи його як обов'язковий компонент у професійну мораль політиків і державних діячів, тим самим зробивши певний вклад у такий напрям в етичному знаннї, як соціологія моралї.

Отже, етикет як явище моральної сфери та елемент соціальних зв'язків був традиційно предметом гуманітарного, філософського знання. Тут видїлялись та аналізувались питання, пов'язані із сутністю, призначенням етикету та механїзмом прилучення до нього. Теоретичнї дослідження в галузї культури поведїнки стали основою для визначення деяких конкретних форм вчинів, що практично реалїзуються. Філософсько-соціологічнї дослідження в галузї етикету задлявались вимогами об'єктивного порядку, головним чином, соціально-економічними змінами, що відбувались у суспїльствї.

ГЕНЕЗИС ТА ІСТОРИЧНІ ФОРМИ ЕТИКЕТУ

Соціальна практика була і залишається тією основою, на якій виникає і утверджується етикет. Осмислення цього процесу потребує короткого екскурсу в історію сланслення культурних зв'язків.

Як зазначають спеціалісти по вивченню давньої історії, необхідність передавати певну інформацію в період демовного, пантомімічного спілкування зумовила закріплення тих чи інших дій, рухів, жестів, міміки, найбільш корисних для вирішення деяких практичних задач. Комплекси цих дій стають стереотипними. Вони передаються в процесі постійного набуття соціального досвіду. Бажливе місце в утворенні етикетних зв'язків у цей час посідають ігрові форми спілкування (драматична дія, танок, змагання), які фіксували колишню ситуацію або прогнізували майбутню: появу предмета полеміки, захист від ворога, поразку, перемогу та ін. Але, як зауважує і. Хейзінгга, один із сучасних дослідників суспільства і людини, "... елемент гри в цілому відступає на задній план з розвитком культури. Здебільшого і в значній мірі він розпадається, асимілюється в сакральній сфері, кристалізується в ученні і поезії, у правозвідомості, у формах політичного життя". / 64 /

Поступово набуваччи більш стійких варіантів і широкого використання, пантомімічні дії не тільки передавали інформацію, але й виступали знаками-символами. Ці знаки мали особливий зміст і значення, коли членам певного прошарку людей необхідно було зрозуміти один одного чи об'єднатися в діях. Тимчасово передавалась не дуже обширна інформація, наприклад: іди туди, іди сюди, стертись, розстатись. Вони також сприяли вираженню доприязливості у відносинах людей між собою, настороженості відчуження і навіть відкритої ворожнечі. Повторення аналогічних ситуацій і закріплення їх у певних пантомімічних елементах привело до усвідомлення важливості останніх. Деякі з них визнавалися життєво необхідними, інші - потрібними для окремих ситуацій.

Система дій етикетного значення має надінстинктивний характер. Справа в тому, що в ході історичного творіння техносферних елементів тактильної і звукової комунікації пов'язані з і треба

ми самозбереження, продовження роду, пошуків їжі, а також із додержанням субординації серед особин. Інстинкти втілюються в спадкові координати рухів і передбачають природжені зразки поведінки. Але тілє в праця і зв'язки соціального характеру як головні фактори людської культури сприяють різноманітному оформленню сигналу. "У результаті, - підкреслює дослідник становлення і розвитку мислення людини Ф. Клікс, - комунікативний сигнал все більше і більше змінюється відносн. первісної поведінки; він набуває характеру знака. Процес семантизації комунікативних засобів, тобто викопистання способ, поведінки як повчання, внаслідок соціальної координації активності набуває навчально-психологічної динаміки і спрямування. У результаті в арсенал засобів комунікації входить символотворення". / 65 /.

У зв'язку з ускладненням практичної діяльності пантомімічних сигналів стає недостатньо для передачі інформації, що постійно збагачується. Це привело до того, що в очно-образні засоби спілкування, зв'язані з великими затратами енергії, стали доповнюватися збільш гнучкою й універсальною звуковою мовою. З часу виникла речова звукова мова, рухова комунікація і знакова поведінка набувають відносної самостійності. А мова, складаючись, оприяє за рідненню етикетних вимог в узагальнених мовних формах.

У первісній культурі етикетні вимоги виникають як вираження практичної діяльності, яка ускладнюється, і соціальних зв'язків, що утворюються на її основі. Тоді відносини між суб'єктами, які базуються на кровних зв'язках, набувають рис колективних одиниць, а згуртованість, організованість потребує соціально-моральних норм. Т. цей процес супроводжувався появою строгих правил поведінки людей. Так, колективний характер виробництва і перерозподілу зчовив цілий ряд поведінкових форм і дій, що підкреслюють однакову причетність до соціально важливих процесів кожного члена громади. Наприклад, мисливець, що приніс здобич своїм родичам, не користувався ніякими перевагами під час розподілу їжі. Він міг у крайньому разі гучно увати порції страви, але не повинен був звертати собі кращого шматка. Мисливець заборонялось також вважати себе нісаяком здобичі, демонструвати взагалі будь-яку особливу причетність до неї (залити собі до запасу, приховувати, обмінювати на інші предмети, позичати). Зате йому адресувались ширі позуровлення членів громади у зв'язку із влади поль-

ванням. Через такі правила утверджувались принципи обов'язку, рівності, колективізму.

На культуру поведінки цього періоду значно вплинуло упорядкування статевих відносин, а саме поширення екзогамії (робота заборона мати статеві зв'язки з кривними або близькими родичами). Це підвищило роль матері. Звіси беруть свій початок всі гуманістичні принципи і засновані на них форми поведінки, що впливають повагу і глибоку пошану до жінки. Екзогамія викликала й виникнення цілого комплексу морально-психологічних відчуттів, пов'язаних з усвідомленням рідні, совісність, соромливість. Вони ставлять мотивом запровадження цілої низки прав поведінки, що вимагаються від суб'єкта з'являючись від його статі, г'юку і ролі в громаді. Так, наприклад, молодій дівчині забороняло з поглядуватися на очі молодим чоловікам свого роду без особливої потреби. Таке ж правило відносно зятя вимагалося і від теці. В етнографічних та історичних дослідженнях це правило отримало назву "унищення". Досліджуючи його в житті деяких народів, Фрейд робить висновок: "на диких народах ми можемо показати, що вони відчували загрозу в інцестуозних бажаннях людини, які пізніше повинні були стати несвідомими, і вважали за необхідне використувати найвигідніші засоби щодо їх попередження". / 66 /.

В період дикунства і варварства на формування вимог до поведінки значно вплинула соціальна диференціація, що почала утворюватися в суспільстві. Лідер чи вождь у своїй поведінці повинен був бездоганно виконувати ті правила поведінки, які вважалися обов'язковими. Він своїми вчинками ніби постійно нагадував рядовим членам роду чи племені, як слід діяти, і викликав, таким чином, повагу до одних вчинків і цій і страх до інших. Лідер демонструє з тою спосіб, який мусили наслідувати всі, хто хоче жити, і жити безпечно. На думку Фрезера, вищою поведінці зосереджувалося "все, що здавалось мудрим в часи, коли світ був ще молодим. За цим досконалим зразком намагалися будувати своє життя інші люди; вони бачили в ньому бездоганну модель, побудовану відповідно до канонів варварської філософії". / 67 /.

Основні світоглядні первісної людини були систематизовані, і з'являється, що виникла на підставі розрізаних спостережень і примітивного практичного досвіду. Таким чином, оформилися елементарні знання використовувались для того, щоб вплинути на їх поведінку. На орга-

р'зованих діях прийти до бажаного результату. В реальній соціальній праці ці знання перетворювались у систему заборон (табу), заклинань, проклять, магічних дій. Ці феномени первісної культури якнайкраще пояснюють деякі мінності та зразки поведінки, що виникли й глибоко ввійшли у свідомість та діяльність людей. Такі показники культури поведінки давно вже втратили свій первісний зміст але викликавши до життя одного разу реальну користь, зафіксувалися здоровим глуздом як необхідні. Більше того, всі не тільки збереглися, пройшовши довгий шлях історичного розвитку суспільства але й знайшли поширення, стали загальновідомими, тобто характерними для культури різних народів у тій чи іншій модифікації. Прикладом цього може бути табу на залишки їжі та використання посуду. Так, у період дикунства Ісидором уявленню, що за допомогою магічних дій над залишками їжі та посудом, яким користувалася людина, можна завдати їй шкоду, бо продовжує почувати зв'язок між тим, що уже в шлунку, і тим, що залишилось після споживання. Боячись магічних чар, значна частина первісних народів стала знищувати залишки трапези і лямпадувати, таким чином, джерело забруднення. Але не тільки на становлення санітарно-гігієнічних норм виявила вплив ця заборона. Вона сприяла поширенню принципу гостинності і цілої низки етикетних правил, з цим пов'язаних. Справа в тому, що сумісне споживання їжі виключає можливість магічних дій всіх членів трапези. "Внаслідок цього, — пише Фрезер, — зв'язки, що виникають із сумісним вживанням їжі, сточуються в первісному суспільстві орастом святості. Боручи: часті у сумісній трапезі, двоє людей на ділі дають зарієм прихильно звертатись один до одного". / 68 /

До етикетних правил цього періоду належить також шанобливість перед старшими молоді до старших. Вона закріплювалася і поширювалася зростаючим обрядом ініціації. Особливу роль відіграє в ній ставлення членів роду і племені один до одного. У зв'язку з цим утворюється цілий ряд умовних варіантів звертання людей між собою, прояву симпатії і дружньої прихильності: пошук уважним поглядом, обійми, поцілунки, згуківі оклики, мовні вирази.

Дослідник первісної моралі В.є. Заскочевський широко використовує досягнення історії, етнографії, археології, дійшов висновку, що вже за магіархаті є наявна система найпростіших моральних норм і етикетних правил, які міцно закріпились у куль-

турі: "Побут і моральне життя родового суспільства були ст. зго регламентовані як позитивними розпорядженнями, так і заборонами". Кожен член роду знав, як треба діяти в різних життєвих ситуаціях: старшим необхідно беззаперечно гідкорятися, матір поважати, в бою з ворогами роду і племені не сятися і у ття ового ле акодувати, р іжі слід бути стимчим і нев загливим, не бути ле дачим, нестатки переносити стійко і без ниття" і т.п. / 69 /.

Отже, у первісному суспільстві епохи матриаркату етикетні вимоги до поведінки починають складатися як засоби прояву і за кріплення найважливіших духовних, у тому числі й моральних цінностей: рівність, працелюбство, дружелюбність, говориськість та інші. При цьому виявляється й основна особливість етикету, головно його призначення - виразити визнання значущості людини і рез вияв до неї уваги і поваги у формі ввічливих і нечких звертань. Але годі етикетні правила входили до складу ще єдиного і нерозділеного регулятора поведінки. деї. Вони були обмежені у кількісному складі і доводились до відомого суб'єкта за допомогою вигогливих процедур, що весь час повторювались. Виконання вимог щодо зовнішнього боку поведінки людини строго контролювалось, а їх ігнорування призводило до покарання, іноді навіть до тяжкої кари. Тому наслідкування етикету у визначений іст ричний період було не наслідком інтелектуального осягнення чи усвідомленої морально-психологічної мотивації, а залежало від авторитету сили, що лякала, як вїць, породжувала вїччуття слабос і і залежності.

Етикет зазначеного періоду мав загальне значення, але ще не загальнолюдський характер. Правила поведінки поширювались тільки в рамках роду чи племені, а за його межами вважались не обов'язковими. Вони мали не універсальний, а виключно етнографічний характер, тому могли передавати інформацію і набувати значення тільки для людей певного племені, вступавчи для інших чимось загадковим і незрозумілим.

Із переходом до патриархальних відносин відбувся той переворот у суспільних зв'язках, який знайшов своє ідоття у змінах форм поведінки. На характер і функціонування етикету за цей відрізок часу безпосередньо вплинули декілька факторів: відкремення сім'ї, виросла роль батька, а також майнова черівність, що все більше утверджувалась, і поява феномена приватної владо-

46
ності. Етикетні правила, що склалися на їх основі, стають універсальними регуляторами родинно-шлюбних відносин і глибоко зачіпаються у культурі і побуті різних народів наступних епох. Вони зберігаються і як звичайна данина старині, і як гра, рецидив, забобони.

Вимоги до поведінки набувають різних мовних форм, такі, як описи, послання, позачання. В культурі людства залишилися давні пам'ятки писемності, що їх зберігають. Скерования етикетних правил, які пізніше поширилися у зміненому і збагаченому вигляді і які знайшли відбиток в сучасній культурі поведінки, можна вважати Біблію. В ній правдиво відображено досвід соціально-моральних відносин історичного періоду, що розглядається. Так, у розділі "Притчі" викладено основні вимоги до поведінки дружини. Вони підкреслюють її значення для чоловіка і сім'ї і описують стилістику поведінки вартості свавлення: "Упевнено гріє серце чоловіка її, і він не залишиться без прибутку", "Вона віддихає його у добром, а не злом, у всі дні життя свого", "Вона встає ще вночі і роздає їжу в домі своєму і повеління служницям своїм", "Долоно свою вона відкриває і одну і руку свою подає нужденному".

"Уста свої відкриває з мудрістю, і загідна настанови на язиці її" (Притчі, гл.31). Для східних слов'ян у цьому розумінні цікавим є "Земострой", етикетний "кодекс" поведінки дружини та інших членів сім'ї. За часом це більше пізній твір, але він також відображає елементи взаємовідносин між чоловіком і жінкою патріархальній сім'ї. У розділі "Послання і наказ від батька до сина" читаємо: "А завжди б дружина сама ні на день без рукоділля не була, хіба що хвора, а слуга у неї так ж. а з гостях буде, а у неї пості, щоб сама п'ючка не була; а з гостями бесіда була б про рукоділля і домашнє господарвання... і не перемовляла б ні щого нічого..." / 70 /.

Матеріальна нерівність, яка почала утверджуватись у зв'язку з відображенням сім'ї, згуртувала те, що смаки і поведінка багатих об'являють нормами морального буття. Демонструється ладність, гордість голови сім'ї як доказники матеріального достатку і привілейованого отовари серед інших членів сім'ї.

Особливого значення на увагу приватна власність, поважне ставлення до неї і охорона. "Не порушуй межі сляхнього твого, які установили предки в налітї твоєму" (Історичне гл.19, в. 4).

"Коли побачиш вола брата твого чи вівцю його, що заблукали, не залишай їх, але поверни їх брату твоему" (Второзаконне, гл. 22, п. 1). "Коли ввійдеш у виноградник ближнього твого, можеш їсти ягоди доскоху, скільки хоче душа твоя, а в посудину не клади" (Второзаконне, гл. 23, п. 4).

Етикетні правила залишаються поруч із моральними нормами одними з основних регуляторів поведінки людей, але втрачають ті відмітні риси, які вони мали в попередній період.

Перш за все внаслідок ускладнення економічних і соціально-моральних процесів вони стають численніми, регулюючи відносини між чоловіком і жінкою, батьком і сином, багатим і бідним, підтримувачи зв'язки між ріднею, сусідами, просто знайомими. Тепер уже етикетні правила виражають і нові духовні цінності, такі, як авторитет чоловіка і батька, повага до влади, святість особистості, а також деякі риси характеру: мудрість, стриманість, терпимість.

Як із розкладом первісного суспільства етикетні правила втрачають свій абсолютний характер, бо вони уже не однаково діють до відома кожного, кількісно не р'значені і тому, що моральне виховання проходить у значній мірі в рамках окремої сім'ї, а не всьому роду, як це було раніше. Більше того, тепер етикетні вимоги закріплюються за поведінкою людини залежно від її матеріального достатку і ролі в суспільстві. Звичайно, поруч із вузькодійчими етикетними правилами мають місце й такі, що ставляться за обов'язок кожному без винятку. Ці етикетні правила поступово втрачали свої етнографічні атрибути і територіальну обмеженість. Набираючи узагальнених форм, вони на увагу загальнолюдського звучання. Будучи тісно пов'язаними з усною творчістю, етикетні правила патріархального періоду проникають у міфологічні сказання, перші літературні твори, священне писемство. Багато з них увійшли в сучасну культуру повільно через прислів'я, приказки, поради, обмеження, зберігши головний принцип дії і впливу, з'явивши лише словесну форму. Наприклад, у білій знаходимо такі зауваження: "Запальна лядина збуджує сварку, а терпляча утішає розбрат" або "Той, хто приховує ачикок, шукає любові, а хто знову нагадує про нього - віддаляє друга". Вони відомі східним слов'янам як: "Хто гнів свій перемагає, той міцний буває", "Хто давне пам'яє, той лиха не мине".

Перехід до рабовласницького суспільства супроводжувався кардинальними змінами всіх сфер громадського життя, зокрема морального. Це стосується останньої, то на її ґрунті та формотворчі процеси винику та усталена соціальна нерівність і виникла державність. Ідеологія пануючого класу відобразилася в законах і установленнях, актуалізувала, а інколи й абсолютизувала зовнішні форми поведінки. Заявивши про себе як про автономну силу, яка сама себе визначає і уособлює в собі всіх громадян, що входять до неї, держава використовувала елементарні правила поведінки к одні із всіх форм виявлення своєї влади. Особисте життя людини, її прагнення і переваги контролювались державою і по суті були підпорядковані державній дисципліні. Найбільш порохомним з цього погляду було життя відомої грецької Спарти. Саме в цій державі закони і моральні установлення включали такі вимоги до зовнішнього боку чинків і дій, що стосувалися реалізації головної державної стратегії - виховання дисциплінованих і наційних громадян та відважних воїнів. З цієї метов регламентувалися усі зовнішні параметри, пов'язані з основними життєво важливими проявам суспільного та індивідуального життя людини: рід занять, відносини із співгромадянами, рідними, членами сім'ї, а також їжа, одяг, побут. Наприклад, в описі звичаїв і нравів спартиянців, який залишив Ісхутарх, читємо: "Молоді спартиянці повинні були поважати і слухатися не тільки своїх батьків, але турбуватися і про всіх людей похилого віку; при зустрічі хотунаті їм дорогу, вставати, звільняючи їм місце, а також не здіймати галасу в їх присутності". / 71 /.

Так, проголошені в державі закони, моральні вимоги і сувороість у всьому, Лікурр, одні із найвідоміших законодавців Спарти, основною метою свого життя громадян держави визначив володіння багатством як справу безславну і незавидну. Якщо хтось із спартиянців накопичував багатство, йому вивисили вирок до страти. Лікурр забороняв усе, навіть незначні надлишки в їжі, одязі, побуті. Відомо, що спартиянці катували лишину тільки за те, що носили гаччир'я, вона прикрашала їхню кальборочку стрічков. У той же час вони турбувалися про спосіб волосся, пам'ятаючи слова Лікурра, що зачіска красивого робить його ще красивішим, а потворного - страшним для ворогів. Спартиянці обмежували строго контролювали теми розмов і хід бесіди, відверто ставлячись до забав і розваг, щоб уникнути небажаних наслідків у формуванні мужності, волі, струманос-

ті, хоробрості та відваги. Так, наприклад, "спартанець вигнає із країни Кефісофонта, який стверджує, що може цілий день говорити на будь-яку тему; вони вважали, що у гарного оратора розмір промови повинен відповідати важливості справ". / 72 /

Процес виховання у Спарті був організований таким чином, щоб кінць кінцем громадяни не тільки знали про вимоги до зовнішнього боку вчинків і дій, але й беззастережно виконували їх. В історичних описах звичаїв і нравів спартанців можна зустріти зауваження про те, що поведінці громадян інших держав не були притаманні чемність та ввічливість. Про це свідчить такий факт. В Олімпі відбувалися змагання, і один старик, що захотів подивитись їх, ніяк не знаходив місця, де можна було сісти. Він проходив біля багатьох місць, але всюди його зустрічали глузуванням і образами, і ніхто не давав йому присісти. Коли ж він прийшов тули, де сиділи спартанці, всі хлопчики і багато хто з дорослих чоловіків встали, звільняючи місце. Всі елліни нагородили цей вчинок аплодисментами, хвалюючи спартанський звичай, старик же ... окъзав і сльозами на очах: "О горе! Всі елліни знають, як добре учиняти, але тільки спартанці так і роблять".

Етикетні норми і вимоги в Спарті зводились по суті в закон, тому що в них був автор, творець (Лікурґ - голова держави), вони оголошувались як обов'язкові для всіх громадян держави, їх виконання строго контролювалось, а за порушення передбачалося кар або привселюдна догана. Проте сукупність цих норм і вимог формувала такі риси характеру і навички у громадян, які оприяли успіхам у політичному житті держави, а зкож стабільності та згоди між громадянами. І поки держава дотримувалась такої стратегії, "вона протягом п'ятисот років вела перед в Елладі, відзначаючись хорошими звичаями і користуючись добром славом". / 73 /

На стан етикету в цей період історії особливо впливала абсолютна монархія, що почала утверджуватися. В уявленнях рядових громадян монарх був вол дарем необмеженої сили і влади. Разом з тим на нього покладалася і відповідні моральні обов'язки перед народом, який довіряв йому неабияку роль: бути наполегливим, чесним, доброзичливим із усіма. На відміну від архаїчної культури тепер монарх повинен був виконувати не ритуальні, а, в словниці чиним, юридичні та політичні функції. Саме монарх створював закон і наважав їм чинності, не потребуєчи обговорення, порад чи

рекомендії. Це важливо підкреслити у зв'язку з тим, що запровадження монархом етикетних правил залежало інколи від його бачення соціальних проблем і сажання вплинути на них. Історії відомі такі встановлення етикетного характеру, які набули сили ситуативно завдяки тому чи іншому державному діячеві, а потім поширилися як з гальюнолдського двору на інші країни. В історичних документах залишилися етикетні кодекси, створені Літургом, Людовиком Святийм, Ярославом Мудрим та ін.

Монарх оточував себе двором. У зв'язку з цим з'явилися вимоги до поведінки, які формували відмінні особливості в манерах у представників вищого класу. Тут етикет починає виконувати нову історичну роль: він сприяє естетизації лади. Це, зокрема, виявилось у тому, що багато соціальних дій набувають святкового, триумфального характеру. Для особливого емоційного підйому гражданько-колективні дії включають у себе художнє доповнення, збагачуються новим, призначеним тільки для цих цілей, предметно-речовим розмаїттям, виробляється особливий спосіб дій: хода, поза, жестикуляція.

Титули, парадні і нічні передбачались також і для того, щоб зміцнити авторитет монарха, виділити його і близьких йому слуг із іншої маси людей. Саме з цією метою пізніше стали з'являтися прищорні звання і титули, носії яких становили свого роду еліту суспільства. Матри привілейоване становище в суспільстві, високий соціальний статус, а головне — дозволя для розваги, еліта брала на себе сміливість етикетних нормотворення, тобто міркувань про те, яку поведінку і які манери слід вважати пристойними та вартими пошереження. Так, серед питань щодо зовнішнього образу поведінки людей особливе місце посідали ті, які стосувались святкового застілля. Одні питання торкалися матеріальної обстановки застілля, наприклад: повинен господар показувати гостям їхні місця чи дає їм можливість самим їх вибрати, чи значно краще подавати кожному окрему порцію чи спільне блюдо. Ставилися також питання, які мали не тільки практичний, а, скоріше, стратегічний характер в етикетній поведінці. Вони сприяли закріпленню певних звичок і варіантів дій, до яких належали такт, увагу і взаємну прихильність один до одного. Сиди, зокрема, залежало питання "про так звані тіви" стосовно того, чи слід приходити на обід з тим, хто одержав запрошення від господаря дому.

Значне місце в дискусіях про базане і небазане в псевдінці посідають питання, пов'язані з тематикою Жесід і розмов, про вміння стримувати свої емоції. Вважалося, що керівник державних зустрічей і застілля повинен впливати на те, щоб на них мали місце тільки "такі промови, видошення і розваги, які ведуть до основної мети симпосія - прийнятним спілкуванням сприяти виникненню і закріпленню дружби між учасниками". / 74 /.

У утвердженні високої соціальної престижності і етикет відіграв подвійну роль. Перш за все він використовувався монархом і привілейованими прошарками суспільства для виховання в собі особливого стилю поведінки, формування відмінної манери вчинків і дія. Так, універсальними рисами людини з високим соціальним статусом визнавалися такі, як повільність рухів, статичність, стриманість у проявах емоції, прямий нерухокий погляд, зведена до мінімуму жестикуляція. Більшість жестів, поз і дій вважалися зовсім неприйнятними для людини благородного походження. Так, уже в Дверті Греції зародилися такі етикетні правила, які будуть прийнятні царськими особами та їхніми наближеними у Римі, Візантії і знайдуть поширення в середовічній Франції, Англії, Іспанії. Тільки в цьому розумінні є портрет Візантійського імператора Констанція I, який залишив історик Аміан Марцелій: "ніби статуя людини, він не здригувався коли від коліс їмов повтох, не спльзював слюну, не чухав носа, не сячався і ніхто не бачив, щоб він поворухнув хоча б однією рукою ... чи м'язами обличчя". / 75 /.

У той же час в окремі історичні періоди спостерігалось й інше. Засобом вираження та утвердження абсолютної сили, влади і необмежених можливостей було демонстративне ігнорування всіх раніше прийятих у суспільстві правил пристойності. Інакше кажучи, сьогодні можна те, чого вчора було не можна. Така ситуація склалась в імператорському Римі - країні повного і справжнього абсолютизму, цього царювання якоїсь державної містерії, грек яка окремих індивідів, чого не існує, "він г'ячки гвинтик у цієї вселенській машині, що має значення тільки у міру своєї пристосованості до цього світового цілого". / 76 /.

У зв'язку з цим необхідність правил хорошого тону як регулятора міжособистісного спілкування, що утверджував змг участь і гідність кожної людини, природно зникла. Відмова від етикетних правил і введень, протележних їм вимог до поведінки зумовлювалась

на ідею, а капризом окремої, наділеної необмеженою владою особи. Коли Калігула говорив своїй бабці: "Нам'ятай, що мені дозволено все і відносно до всіх", — він тільки справедливо і правильно характеризував своє становище серед інших.

Анти-уманна, пов'язана з занепадом моралі атмосфера імператорського Риму прекрасно описана і охарактеризована істориками, філософами, культурологами. Тут же важливо підкреслити, що в даний період історії спостерігалось не тільки заперчення етикету, але і його фактичне руйнування. Все, що було свідомо багатівіковим людським досвідом соціального спілкування, відночас зникло: крім змішувальні шлюби викликали обурення, зради подружжя та розлучення стали звичним явищем, так як і відвідини спільних лавень, де разом мались і поринали у різні втіхи чоловіки і жінки. Розв'язи набули напрочуд химерних форм. Жорстокі зм'ятання, смертні тортури стали обов'язковими елементами р'ядових і всенародних свят. Театралізованим виставам були притаманні г'рубі пантоміми та спони, насичені непристойностями. Відповідно до всієї цієї стяхії виступала і фігура імператора, який здає вся собі самовладство та іншим б'ється значним залежно від того, як далеко сягне він у нещаст'ї і злодіяннях. Ось невеликий фрагмент із життя Божественного Клавдія, описаний істориком Гасм Светонієм Транквіллом: "Бенкети він улаштував багаті і часто в найпросторіших п'атаках, так що за столом возлежало по шістсот чоловік ... Кажуть, він навіть збирался суремним едиктом дозволити випускати вітри на бенкеті, бо дізнався, що хтось занедавав від того, що суремився і стримувався... До їжі та питва був він жадібний у будь-якому місці ... Від столу він відходив на р'аніше, ніж об'важніше і змокріє, і тут же лягає навзнаки, щоб уві сні йому полегшили шлунок. встроївши пір'ячок в роззявлений рот" / 77 /.

Але з розпадом Римської імперії, великим переселенням народів, зміною економічного устрою і соціальної структури суспільства обновляється роль етикету та зміст вимог і правил, що його складають. Серед цілого ряду факторів, що вплинули на перспективи ускладнення та поширення такого явища, як етикет, релігія посідає особливе місце. Уже в період елінізму в європейській культурі з'являлись елементи і злиттєосхідної культури. З виникненням християнства взаморочив культур Сходу і Заходу стає особливо помітним триклядом можуть бути об'єднані (старосавітні)

тексти. Ця пам'ятка культури майже повністю ввійшла в етикетні кодекси християн і мирян, ставши духовним покликком не тільки для середньовіччя, але й для наступних епох. Саме вона вплинула на те, що в механізм поведінки людей поступово стали включатися єдині для всіх найпростіші правила поведінки, які уособлювали, виражали і закріплювали основні принципи християнства: любов, терпіння, всепрощення, аскетизм, рівність усіх пер д Богом. Із поширенням біблійних текстів дістали подальшого вербального оформлення елементарні норми пристойної поведінки. Ці правила поступово втрачають релігійну забарвленість, стають універсальним засобом спілкування. Імовірно, що в них була визначена інша стратегія поведінки. Тепер уже людина з комплексом її психологічних переживань і почуттів стає об'єктом уваги і розсмілення. Крім того, у старозавітних, а потім і новозавітних печатлих спостерігається прагнення до життєвого практицизму, одержаного через тривалий досвід спілкування між людьми. Ці елементарні правила, оприлюднені на оформлення вчинків і дія, поперджать, вастерірають, навчають, радять, інформують: "Коротка відповідь вінвертає гнів, а образливе слово пробуджує лют" (Притчі, м. 15, п. 1), "Не ходи часто в дім друга твого, щоб він не надкучив тебе і не зненавидів тебе" (Притчі, м. 25, п. 17), "Дай тому, хто просить у тебе, від того, хто хоче позичити з тебе, не відвертайся" (Єв. оу Матфея, гл. 5, п. 42), "Не судить, годі й самі не будете осуджені; бо яким судом судите, таким і ви будете осуджені; і яком міркою міряете, таким і вас будуть міряти" (Єв. оу Матфея, гл. 7, пп. 1, 2).

Безумовно, цілий ряд етикетних правил мають чистого релігійний характер. Вони регулюють відправлення головних культів, зокрема, таким чином, створенню зовнішнього вигляду християнина: "Коли даєш милостиню, не кричи перед собою", "Коли молишся, увіди в кімнату свою і, зачинивши двері твої, помолись Отцю тму, який є в тайні", "Коли поститесь, не будьте умні" (Єв. оу Матфея, гл. 6, пп. 2, 6, 13).

На стан феномена етикету в середні віки вплив на також укріплена в релігійно-теоретичній, а потім і в суденній свідомості думка про те, що світ є витвір умілого майстра, художника-творця, сховище особливої інформації, свідомо закладеної в нього Богом. Виходячи з цього, для опису світу і його розуміння з'

проважувались спеціальні терміни (образ, знак, подібність, знамення), наділявся змістом кожний в. матеріальний предмет, наповнювався смислом і значенням деталі одягу, жести, погляди, пози, спеціально вводились особливо значущі форми поведінки і дії, такі, як покаюння, мольба, утримання, різноманітні обітничі. Усе це служило в цілому для передачі важливої світоглядної ідеї глобального образно-симв. пічного вираження духовних реальностей у світлі матеріальних форм, безперечно впливало на естетіку поведінки, зразки вчинків і дій, що складаються із сплетення умовностей та дрібниць, тієї специфічної конкретики, яка повсякчасним часом втрачає свій зміс.. Так, наприклад, середньовічна етикетна культура була культурою жестів. Останні не тільки сприяли виявленню прихованого внутрішнього змісту вчинків і дій, але й посилювали його емоційне забарвлення. "Усі суттєві угоди - клятви в середньовічному суспільстві, - пише фран. дукський історик Жак ле Гофф, - супроводжувалися жестама і втілювались у них. Васал укладавав свої руки в руки сеньйора, клав їх на Біблію, а на знак виклику ламав соломинку або кидав рукавичку. Жест повідомляв і означав позицію. В релігійному житті значення його було ще більшим. Жестом віри був хрест. Жестами мольби були складені руки, зведені вгору, руки скрещені, закутані покривалом. Були жести покаюння (коли били себе в груди), жести благословення з покладанням рук і здійсненням хресного знамення... певні жести становили сутність відправлення таїнств". / 78 /.

Жести разом з іншими кінесичним засобами виступають сьогодні оригінальним символом, за допомогою якого можна включитися не тільки в систему етикетної поведінки, але й у значно складнішу соціальну процедуру, пов'язану з визнанням, залученням до єдиних колективних дій.

Проникнення символіки в етикетну поведінку було зумовлено багатогранною і строкатою структурою середньовічного суспільства. Наявність класів, а поряд з ними відносно стабільних груп, станів, релігійних організацій, ремісничих цехів, професійних гільдій викликала необхідність запровадувати вивіртні особливості у зовнішньому вигляді їхніх представників, формування у них відповідних манер, а також виникнення еталонів у поведінці. Відхилення від уже усталеного зразка поведінки, спроба відмовитися від нього - перейти до іншого - на характерного для того чи іншого соціально-

го статусу, засуджувались і навіть переслідувались. У зв'язку з цим особливу роль у вираженні причетності до певного соціального об'єднання відігравав одяг. В ньому поруч із утилітарною і естетичною функціям домінує в цей час і в значній мірі демонстративна. Добре описав цю тенденцію етикетної культури Жак де Гоф. Він підкреслює, що "монастирські устами ретельно регламентували костюм, причому швидше з поваги до порядку, ніж із страху до розкоші. Суворі ордени XI і XII віків, особливо цистерціанці, щоб підкреслити свою особливість, запровадили білий одяг. Після цього білий мот хіт стали протиставляти чорним монахам, бенедиктинцям. Відумчі ордени пішли далі і почали оглятися у мішкочину, грубу і невибілену. Їх стали називати сирими монахами. Так діяли і різні корпорації, перш за все університетська. Особлива увага приділялась аксесуарам – головним уборам і рукавичкам, які точно вказували на ранг. Доктори носили довгі замшеві рукавички. Тільки лицарям належали шпори". / 79 /

Символічними стають не тільки жести, поза, одяг, предмети матеріального світу, але й модаль поведінки в цілому, яка являє собою єдність форми, змісту і активності індивіда чи соціальної групи. Особливою символічністю відзначається образ середньовічного лицаря, овіяний таким романтизмом і такою ідеалізацією, що викликає захоплення і ностальгію у представників наступних поколінь. Ось основні риси лицарського образу, відтворені за літературними та історичними пам'ятками XII – XIII ст. Лицар повинен був турбуватися про зовнішню привабливість і з пристрасною увагою до одягу і речей дорожчих і престижних, до яких поруч із прикрасами належали зброя і начиння. До лицаря як воїна ставились високі вимоги стосовно фізичної сили, виносливості і хоробрості, вільної служби своєму господарю. У відносинах із друзями і підданими він повинен був виявляти своє благородне походження і вгаданість пошуками слави, вірність даному слову, заповіту чи обітці, відданість і заповігливість у стосунках із дамою. Обов'язковим для лицаря була особлива вдячність тому, хто осяяв його в лицарський сан, а також турбота про сиріт, вдів, сласких і нужденних. Символ лицаря пов'язаний найчастіше із зображенням вершинка на коні. У цій єдності мінь усоблює тілесне, вельник – духовне, що піднеслося над земним, матеріальним. Ураховуючи складний процес залучення до лицарства, в середньовічній культурі чу-

ли визначені основні етапи сходження до ідеалізовані моделі чи сталову. Для їх трактування використовувалась кольорова гама. Виходячи із неї, "можна припустити, що Зелений лицар - це пілікар, початкувчий зброносець, що присягнувся лицарському кодексу; Черв'як лицар - його покровитель, який уже переносить тягар гріха, спокутування і безвісності і який прилучається до безсмертя шляхом земних перемог і небесного блаженства. Білий лицар ... - справжній переможець, "обранець", як okazали б евангелісти, або "просвітлений", як його назвали б за часів Ісуса; Червоний лицар - лицар, що пройшов перевірку всіма відомими випробуваннями, закривавлений в битвах, які тільки можна собі уявити, що був наймужнішим, переможець всього, що можна перемогти, який, здійснюючи мету свого життя, гідний нагороди - золота в його найобільшій трансмутції, - уславлення і возвеличення. Отже, лицарство можна розглядати як педагогіку найвищої школи, що допомагає перетворенню звичайної людини (що не осіддала соня) в людину духовну". / 80 /.

За часів пізнього середньовіччя спостерігається процес, який історики називають цивілізованим. Він зумовлював перебудову і різку зміну в структурі свідомості індивідів, а також в організації і оформленні основних сфер життєдіяльності людей. Останнє передбачало вжиток принципово нових, не відомих до цього часу предметів і уславлення у зв'язку з цим побутових звичок, навчків спілкування і поведіння. Основними сферами життєдіяльності людей, які зазнали радикальних змін, були трапеза, сон, організація відпочинку і здійснення природних потреб. Для цього застосовувались різноманітні речі (спеціальні меблі, столові набори, прикраси), які сприяли індивідуалізації, інтимізації, контролю над діями і фізіологічними процесами, що вносило в повсякденність не тільки культуру, зручність і комфорт, але й красу, порядок. Останнє вимагало і відповідної етикетки поведінки, навіть певного способу життя, виходячи з чого формувалися особливі вимоги до поведінки. Але цей так званий цивілізований процес не одразу охопив усі прошарки населення. Поширення етикетної поведінки почалося з привілейованих прошарків населення, яким був доступний матеріальні цінності, вони мали дозвілля, а також особливу систему освіти і навчання. Це вело до відокремлення аристократичної частини суспільства, яка втілювала

в собі все, навіть незначні досягнення в манерах, пристойностях, гідних витонченої людини. Правила благопристойної поведінки і хорошого тону постійно систематизуються і оформляються у серіальні збірники і кодекси, а з кінця XV і на початку XVI ст. затверджуються норми поведінки молодого людини загородного походження. Вони можуть здатися з поглядів сучасних стандартів благопристойності в значній мірі примітивними і самосвідними. Але такі правила в ті часи були ще новинкою і міцно не закріпилися у практиці поведінки, і тому потребували особливої уваги. Людина ж, що наслідує їх, протиставлялася тому, хто був їм чужий (благородний - плебею, цивілізований - грубому, позбавленому *civilité*). Так, просві люди їдять руками, витираючи їх об поли одягу, тоді як благопристойна людина користується виделкою (недавнім придбанням європейців, а тому рідкістю) і серветкою; їдять вони із спільної тарілки і не ніяковіють покласти в неї шматочок, від якого уже відкусили, - цивілізована ж людина користується своєю тарілкою; плебеї п'ють яку із загальної миски і вино з однієї чашки чи келиха, не витираючи рота, плебей на стіл, б'ють, сякаються, не відвертаючись від сусідів, - нічого подібного благородний не робить". / 81 /.

Увага до соціальної поведінки, особливо у повсякденних сферах буття, до яких з певної точки можна віднести трапезу і застільний етикет, в історії не є новиною. Що ж стосується пізнього середньовіччя, то тут важливо зазначити характерний для даного періоду факт, пов'язаний із змінами технічного боку поведінки і появою особливої системи етикетних вимог, спрямованих на її закріплення. У зв'язку із збільшенням матеріальних благ і скупченням їх в одному привілейованому середовищі виникла об'єктивна необхідність у кореляції поведінки людей, які ввійшли до складу цієї багатой і різноманітної системи речей і предметів. У першу чергу людина повинна була знати призначення предметів і речей які її оточували, правила користування ними, а також уміти говоритися з ними. Більше того, володіння деякими предметами і права їх використання стало засобом вираження престижу - вияву поваги до людини. Наприклад, в аристократичній частині суспільства стало етикетною нормою підносити кожному учаснику трапези їжу із столовим набором тільки для нього.

У даний період історії спостерігається зміна, що відбулася

і в структурі моральної свідомості. У сприйнятті та оцінці людини в'яляється новий критерій – ступінь її цивілізованості, або відповідність тій моделі поведінки, яка в суспільстві є взірцем. Внаслідок цього окремим об'єктом уваги стає зовнішній збік поведінки, те ніка виконання дії. Останнє приводить не тільки до відмовної відокремленості форми від змісту в моральній діяльності, але й до буття "чистої форми". В індивідуальній моральній діяльності це позначилось появою феномена "маски" чи "личини", а в суспільній чи груповій – поширенням світського чи придворного етикету.

Особливість світського етикету полягала в тому, що він гранично регламентував, головним чином, дії наближених до монарха. Сукупність вміщених в нього вимог була детальною і по суті зводилася до наказів на виконання спеціально надуманих процедур. Значна частина цих вимог не містила в собі ніякого змісту, а лише фіксувала дії в їх послідовності і, таким чином, спрямовувала поведінку людей в залежності від їх статі, віку і становища в ієрархічній градації при дворі. Щоб зрозуміти своєрідність придворного етикету, досить згадати про значення "чарівного стільця" описаного мадам де Севіньї в одному із своїх листів, яка, таким чином, залишила "малюнок" із життя французького двору, правління Людовика XIV – "короля Сонця". "Чарівний стілець" – це звичайний стільчик без підлокотників і спинки, який відіграв надзвичайно важливу роль. Коли король чи королева сідали перед натопком, усі придворні сановники залишалися стояти. Із жінок тільки принцеси дозволялось присісти, але не в крісла, а на табурети. Кожна ситуація, яка могла виникнути у зв'язку із використанням табурета, була ретельно передбачена правилами придворного етикету. "Кодекс табурета" показує, як ті, хто мав на їть визначний привілей, демонстрували його привселюдно.

Ця одна дуже важливу роль відігравав придворний етикет. За допомогою правил, що вихили до нього, піддані виявляли глибоку відданість і покритість своєму монарху. Це призначення етикету, яке виникло ще в давнину, набуло тепер більш пильного і вигадливого характеру. Спількування при дворі було наповнене великою кількістю дріб'язкових, а нколи й чисто формальних процедур. Але особливо го статусу набула спеціально передбачена динамічна тіла: нахил, присідання, великопреклоніння. Вся ця увагу також чином вхо-

дило в обов'язок не тільки підданих, але й послів іноземних держав. Німецький лікар Компфер у своїй книжці "Історія Японії" описав подібні місії у 1661 - 1662 роках. Відповідно до прагнень привітання Імператора, прийнятих при японському дворі, іноземний гість, якого запросили для аудієнції, погнен був підійти і дуже низько поклонитися. Потім він мусив повзти на колінах, опираючись об підлогу руками до відведеного для нього місця між парунками, розкладеними в певному порядку, і підвищенням, на якому важно сидів Імператор. Потім, не відводившись із колін, йому треба було вклонитися так низько, щоб доторкнутися лобом підлоги, і в тій же позі відступатися, ніби крек, так і не промовивши жодного слова.

Монархи Західної Європи не вимагали такої надмірної приниженості. Вони задовольнялися лише тим, що відвідувачі, уваговані аудієнцією, ставали на коліна, як в Іспанії і Австрії, або преклонили коліно, як у Франції. Але і в Західній Європі влідування правилам етикету, навіть формальним, було обов'язковим як для монарха, так і для його підданих. Це часто приводило до абсурдних ситуацій. Так, Іспанський король Філіпп V, одержав опіки, сидячи порекаміном, тільки тому, що єдиний гранд, якому надали цей привілей дихати королівське крісло, кудись вийшов.

Тридворний етикет поступово набував такого складного характеру, що виникла необхідність у систематизації правил, що входили в нього (застільний етикет, мовний етикет і т.п.) З'явилися знавці етикету, так звані церемоніальмейстери. Прилучення до правил хорошого тону, формування витончених, вишуканих манер і звичок стало частиною виховання зростаючої людини, аристократів. Багато із існуючих в той час правил етикету ввійшло в загальнолюдську культуру спілкування.

Абсолютна монархія сприяла ускладненню етикету ще з одного боку, без розгляду якого аналіз даного феномена був би неповним. За часів пізнього феодалізму спостерігається поширення етикетного мистецтва. Його витoki можна виявити ще в Давній Греції і Римі, коли монархи вперше стали залучувати для свого уславлення поетів, музику, танці, різного роду оздоблення. З часом правління художності у спілкування і поводження набуло широкого розмаху: стали виникати архітектурні комплекси, скульптурні пам'ят-

ним, галереї сімейних і ртретів і т.д. із естетизацією етикету тісно пов'язано так зване величальне мистецтво, що виражалося в церемоніях весіль, квілеїв, поховань, зустрічей та провідів знатних осіб, прийому іноземних гостей. Художній етикет чи етикетне мистецтво було не тільки засобом вираження значущості привілейованих прошарків суспільства, але й засобом, за допомогою якого могли прославити йся, залишитися в пам'яті нащадків. Це особливо було характерним для Західної Європи, коли все життя пануючого класу набуло ознак етикетно-театральної вистави.

Подальші зміни у змісті і функціонуванні етикету пов'язані з особливостями капіталістичного способу господарювання. Розвиток товарного виробництва, а разом з ним торгових відносин і комерційних зв'язків, а також підприємницької діяльності зумовив демократизацію етикету. Практично орієнтований характер людч став важливішим, ніж успадковані привілеї, ранги і титули. У результаті цього етикет, що регламентував дотримання соціальної залежності, став етикетом, що регулював соціальну дистанцію і ртрерів, субординацію між старшим і молодшим, керівником і підлеглим. Ідея і рівність, що оголошені сталими цінностями, спростили етикет, залишивши в минулому не тільки церемонність і ритуалізацію, але й принизливі для людини як вербальні, так і кінесичні згтоби вираження залежності. Але демократизація, що прагла за собою спрощення етикету, зовсім не передбачає привнесения в поведінку фамільярності. Простота етикетних форм спілкування пов'язана лише із кількісною скороченням вимог до поведінки, що зходять до них. Це сприяє швидкому ознайомленню з ними і оволодінню ними без тривалої підготовки і тренування. Знаки ваги і чемності в доступних для кожного варіантах стають необхідними компонентами культури поведінки, що сприяє взаєморозумінню, встановленню контактів, успіхові в справах. Таке призначення етикету одержало широке використання як у сфері формального, так і неформального спілкування. Їльше того, поступово стало утверджуватися прагматичне ставлення до етикету, яке не викликає гтупу, епотам, пошуки гтвих штучних форм вчинків і дія, щоб привернути до себе увагу іншого суб'єкта, людей у цілому. Це сприяє тому, що етикет стає обов'язковим елементом професійної діяльності, пов'язаної з дипломатією, підприємництвом, комерцією.

Практичний досвід найбільш талановитих ділових людей відбувається в узагальненнях рекомендаційного характеру. Таким чином, створені етикетні правила адресуються перш за все тій, хто хоче досягти успіху в справах і визнання. Найвідома майже творцем "абетки" етикетної поведінки ділової людини став американець Б. Франклін (1706 - 1790). Він привернув до себе увагу не тільки як автор моральних повчань, але і як людина, що реалізував їх у своєму житті і кар'єрі, і тям самим досягла величезного успіху та визнання в усіх своїх починаннях.

Про те, що його концепція поведінки має скоріше практичний, а не теоретичний характер, свідчать назви його творів: "Шлях до достатку", "Поради молодому торговцю" та інші. Стиль, який він височас для викладу своїх думок, легкий, іронічний. Для більшої доступності і переконливості в його текстах часом використовуються метафори, афоризми, приклади, прислів'я та приказки.

Вихідна позиція Б. Франкліна така, що людина "усім зобов'язана сама собі", своїм устремлінням, домаганням, тверезості розуму, практичній спрямованості дій. Головне призначення добродетності полягає в її корисності, тобто наскільки вона сприяє досягненню цілей. Найбільш необхідними, з цього погляду, чеснотами Франклін вважає працьовитість, обережність, точне дотримання грошових зобов'язань та справедливості у всіх діях. Однак ці чесноти не приведуть до успіху, якщо не будуть втілюватися в певні форми поведінки, де повинні мати місце навички, нацеленість, те виключена гра і навіть легка епота. Особ як змальовує він поведінку людини, варто грошового кредиту: "Треба бути обережним у найнезграбніших вчинках, від яких залежить кредит. Стукіт вашого молотка о п'яті години ранку або о дев'яті години вечора, почутий кредиторами, примусить зачекати їх ще шість місяців після строку, але якщо вони побачать вас за більярдом чи почують ваш голос з шиночка в той час, коли ви повинні працювати, то вони пошлять за огірими грішми наступного ж дня і будуть їх вимагати доки не отримать усі". / 82 /. Саме тому в ряду чеснот, які Франклін намагався сформулювати у самому собі, є такі, що однозначно регулюють озвінню форму поведінки: небагатослівність, відмовність ушати пустих розмов, відмова від обману, спокій, тобто здатність не хвилю-

ратися через дрібниці, чистота та охайність в одязі і житті. Більше того, теоретик та практик ділових відносин намагається сформулювати морально-психологічні принципи та визначити стиль поведінки, які ведуть до успіху та збагачення. Про це свідчать афоризми Франкліна, що він наводить як переконливі аргументи: "Бережливність та труд до багатства ведуть", "Хто про гріш не печеться, ой гроша че вартий", "Хто купує непотрібне, скоро продчесть необхідне", "Пустому мішку нелегко стояти прямо", "Хто погано вичищений, тому не вистачає доброчесності".

Можна припустити, що в працях Б. Франкліна вперше відкрито наводяться тема грошей і проблема збагачення. Настанови Франкліна адресувались до дрібної буржуазії та служили її інтересам. Саме тому ці настанови ішли за межі США та поширились у Європі. Через два століття, уже в епоху імперіалізму, праці Франкліна, як і раніше, залишаються актуальними. Відповідно до змінених історичних умов та цільових настанов людей во і використовуються спеціалістами із соціальної психології та питань керування, а також педагогами і публіцистами. Поради про те, як можна досягти успіху в підприємницькій діяльності, сформульовані в працях Д. Карнегі, В. Хойера, Р. Фішера, У. Юри та багатьох інших.

Технологія ділових відносин складна та різноманітна. Сприяючи вирішенню конкретних задач, вони кожного разу потребують виключення нових механізмів. Але, незважаючи на це, майже кожний діловий захід здійснюється за рахунок ігальних вимог, серед яких етичні відіграють значну роль.

Якщо ділові відносини кваліфікувати як спеціальну діяльність, що вимагає певної міри знання та професіоналізму, то ця діяльність передбачає систему моральних норм, завдяки яким вона виникає та функціонує. Обумовлений історичним розвитком процес професійного розподілу праці привів до створення професійних кодексів, "клятв", здатних підтримувати авторитет та моральний престиж представників тих чи інших гуртів у суспільстві. Прикладом цього є і клятва Гіппократа, яка спрямовує професійну діяльність лікарів ще з античності, і численні устава, що визначали як їх цехів та всі дії у середні віки, і різні регламентації поведінки, які встановлювались за нового часу представниками промислової праці, що нарождувалась, та торгівлі для

здійснення своїх безпосередніх задач. Тепер професійна діяльність будуватиметься не на корпоративних началах, а скоріше, на загально-людських моральних цінностях. Лише як додаткові побудівники, що відбивають специфіку конкретної праці, професійна мораль містить у собі певну сукупність морально-психологічних переживань, норм, принципів.

Щодо ділових відносин, то їх регулюють моральні норми більш загального порядку, які одержали статус принципів і звернені скоріше до лінії поведінки, ніж до окремих вчинків. До таких принципів, зокрема, належать: демократизм, довіра, справедливість, рівність усіх учасників у діловій угоді і т. д. У своїй конкретній формі ці принципи набувають цілого ряду моральних вимог: бути уважним до чужої думки, не робити зауважень у присутності третьої особи. До варіантів поведінки, що являються етичними нормативами, — зазначають американські спеціалісти з менеджмента, — належать хабарі, вимагання, дарунки, гоніння співучаснику частини незаконно належних грошей, конфлікти на ґрунті зіткнення інтересів, порушення законів у цілому, шахрайство, викриття секретів компанії, використання інформації, одержаної в довірчій особі від членів "свого" гурту, незаконні виплати політичним організаціям, протизаконна поведінка заради інтересів фірми". / 8 /.

Інша група моральних норм сформувана на організації зовнішнього, суцільно формального боку ділових відносин. Це так звані вимоги етикету. Вони визначають поведінку людей у відкритих і закритих обговорених ситуаціях, як-от: ведіння діалогу, офіційний візит чи прийом, уміння поводитися за столом, виявляти увагу. "Якщо провадити кодекс гідної поведінки в країнах Центральної Європи, — пише швейцарський спеціаліст з ділових відносин В. Хойер, — то тут діють чотири основних правила гідної поведінки: вишлявистість, простота, гідність і належне виховання". / 84 /.

Додержування етикетних норм сприяє гармонізації ділових відносин, створенню доброзичливої атмосфери навколо обговорюваних питань, допомагає продемонструвати повагу до інших та притримувати до себе.

Короткий екскурс в історію розвитку етикету як вища культури показує, що даний феномен є чевідомною частиною поведінки людей. Він багатий функціонально, різноманітний у своїх конкретних проявах. Як сукупність правил, що регулюють зовнішній бік поведінки, етикет забезпечує організацію і підтримку соціальних зв'язків через вчинки і дії окремого індивіда. Він виступає в ролі охоронця соціального досвіду, кожного разу відтворюючи універсальні відносини між людьми, соціальними групами, народами. Забезпечуючи контакт, встановлюючи зв'язки, етикет сприяє реалізації життєвих планів людей, досягненню успіху в практичній діяльності, взаєморозумінню.

Творча компонента культури поведінки виявляє себе і у перевазі конкретних видів вчинків і дій. Цей зовнішній бік у взаємодіях людей, можливо увітати без правил етикету, що формують манери і пристойність. Вони повинні не лише регулювати відносини між людьми, а й допомагати людині виразити себе і виявити глибокі процеси свого духовного життя. На кожному етапі історичного розвитку суспільства мали місце різні прояви внутрішніх морально-психологічних процесів і станів у вигляді послуг, знаків уваги і т.д. Кожна конкретна ситуація ставить перед суб'єктом діяльності завдання адекватного і доцільного прояву своїх таємних інтелектуальних, моральних чи якихось інших прагнень. Виявляється, що за допомогою простих етикетних вимог, які коректують одяг, інтонацію, жести, міміку, людина може не лише дати можливість зрозуміти себе але й прийняти себе. Так, етикетні правила в єдності з іншими соціальними вимогами, які регулюють суттєві процеси духовного життя людини, сприяють створенню оригінальної мозаїки вчинків і дій у загальній картині поведінки.

РОЗДІЛ ІУ

ПРАВИЛА ХОРОШОГО ТОНУ В ЕТИКО-ЕСТЕТИЧНОМУ ВИМІРІ

Роль етикету в культурі поведінки, його регулятивне і чинісно-орієнтовне призначення невіддільні від феномена вчинку. В етичному розумінні вчинок як "поодинокий акт поведінки" являє собою єдність мотиву (внутрішнього спонукання до дії, результату (значення вчинку для інших) і оцінки (ставлення до мотиву і результату) / 85 /. Але таке визначення вчинку не дає про нього повного уявлення, бо залишається поза увагою характеристика дій, що входять до нього. Розглядаючи складові дії вчинку, важливо мати на увазі його статичний чи динамічний стан, активний чи пасивний, його чуттєво-сприйнятливі форми, виражальні засоби. Різновиди вчинку можуть бути на діях осмислених, підпорядкованих певній меті і організованих відповідно до неї. Такого роду дії наповнені моральним змістом і кваліфікуються як дії-вчинки. У певних ситуаціях вчинки можуть здійснюватися через окремі, випадкові, імпульсивні дії, не поєднані з глибокою рефлексією і не обумовлені стійкою мотивацією. Такі дії є результатом слідування тому, що задано громадською думкою, авторитетом, традицією. У цих діях моральне присуття іманентно, приховано і виражається безпосередньо через систему знаків і символів. В окремих випадках, коли того вимагає особлива ситуація, такі дії можуть мати моральну цінність, однозначні її фіксувати, а також свідчити про моральну позицію особистості, містити в собі моральний принцип, сприяти вираженню комплексу моральних переживань. Такі дії-операції на відміну від згаданих дій-вчинків подібні до фізичних ставів, сукупність яких є дією інструментарієм поведінки, її технічним боком, як наприклад, піднята для волосування рука, проведена на знак скорботи хвилина мовчання. Інколи та чи інша соціальна процедура для створення певної морально-психологічної атмосфери чи передачі інформації морального плану задає таку стилістику у поведінки, де саме дії-операції відіграють визначальну роль: інтонації голосу, обмеженість рухів, навчасно передбачені поски і міміка в моменти торжества, ділових контактів і т.д.

Дії-операції – це не щось таке, що супроводжує і доповнює вчинок. Вони є необхідною його складовою, знаходяться у певній

причетності, при якій знаємо до нього і до поведінки в цілому. Дії-операції мають усі характеристики зовнішньої форми. Якщо нормативні моральні встанови, в тому числі й етикетні правила, в певній структурній заданості є внутрішня форма, то сукупність дій, операцій, побудована і закріплена в залежності від нормативних настанов, є зовнішня форма. Зовнішня форма, як уже зазначалося, на відміну від внутрішньої має очевидне, чуттєво-сприйнятливє існування в матеріальному світі. Вона наділена багатьма виражальними способами і закономірностями побудови образу (коли мова йде про криву чи стилізацію поведінки). Саме тому прояв емоцій, вибір інтонацій, жестів, поз, а також звички, звички, їх своєчасність, динаміка можуть розглядатися як оригінальні способи фіксації певного, справедливого і сприйматися як добро чи зло. Багато дій-операцій набувають символічного значення, розуміння якого пов'язане з установами універсальних зв'язків, таких, як гостинність, вдячність, сусідство, партнерство і т.д., а також з вираженням таких моральних відносин, як дружба, турбота, ввічливість, люб'язність, чуйність.

Виходячи із діалектики зовнішнього і внутрішнього, зовнішня форма несе в собі внутрішній зміст як в окремо взятому вчинку, так і в поведінці в цілому. Збіг внутрішнього і зовнішнього — процес складний і неоднозначний, але обов'язковий, законний. Аналізуючи феномен вчинку в єдності двох взаємодіючих його боків, Гегель зазначав: "Якою людина є зовнішньо, тобто в своїх діях (не у зовнішньому вигляді, як само собою зрозуміло), такою вона є і внутрішньо, і якщо вона тільки внутрішня, тобто якщо вона залишається тільки в царині намірів, умонастроїв, якщо вона "доброзичлива", "моральна" і т.д., а її зовнішнє не тотожне її внутрішньому, то одне також є безмістовним і пустим, як і друге" /86/.

Дії-операції як зовнішня форма залишаються в пам'яті і практиці наступних поколінь, швидше за необхідність, що їх викликає. Вони включаються в техніку поведінки, виступаючи звичним способом діяти кожного разу відповідно до певної ситуації. Так, наприклад, кожний, хто сервірує стіл, кладучи ніж біля тарілки гострим кінцем до неї, навряд чи знає, що це свідчить про те, що той, кому призначено цей набір, не відчуває ворожнечі і недоброзичливості до свого сусіда по трапезі.

Зміст дій-операцій може бути незначним і гранично абстрактним. У такому разі вони використовуються в ролі механізмів. Погодінка з необхідністю включає в себе і їх, особливо в тих випадках, коли цього вимагає загальна стратегія поведінки. Взяті самі по собі, вони можуть втрачати значення, зміст їх перекручується, викликаючи у спостерігачів непорозуміння і сміх.

Серед дій, що складають вчинок, деякі автори виділяють так звані мовні дії / 87 /. Вчинки такого роду здійснюються тілкі за допомогою слів, при цьому не супроводжуються ніякими фізичними змінами з боку суб'єктів спілкування. Наприклад, виголошені у відповідній конкретній ситуації слова "дяку", "дозвольте", "вибачте" є реальні дії, здійснені моментом мови. Також у ролі явища культури поведінки можна вважати власне етикетними. Вони викликані вимогами хорошого тону і існують внаслідок наступності у вихованні і навчанні. В них затверджується і виявляється комплекс моральних принципів спілкування, таких, наприклад, як ввічливість, коректність, люб'язність.

Особливе значення етикетних правил полягає у можливості оформляти окремі моральні риси особистості, такі, як доброзичливість, дружба, здатність до співпереживання і т.д. Закріплюючи за морально цінним особливу систему манер, окреслюючи усталене коло пристойностей як зразкове, правила хорошого тону оприяють появі стереотипів уявлень про належне, справедливе, величне, прекрасне. Саме тому літератори часто використовують цілі манери поведінки свого героя, щоб краще познайомити з його душевними якостями.

Манери поведінки можуть свідчити не тільки про наявність високих моральних рис людини, аче і про їх відсутність. Манери поведінки - це показник натурн людини, її глибинних думок, стійких рис характеру почуттів та волю, що вона переживає.

Манера (з французької *manière*) - прийом, образ дій, спосіб тримати себе. У поведінці слово "манера" означає сукупність стійких дій, засвоєних і усталених, що повторюються. Вони включають в себе різний фізичний стан, рух, окремі характеристики зовнішнього, очевидного буття людини у роіх сферах її самовираження і спілкування з оточуючими. Манера - це єдність великої кількості елементів, які можна розглядати як засоби вира-

значу, чутевих перживань, настанов, ціннісних орієнтацій, одержаних в процесі виховань, і навчання. Завдяки манерам створюється єдиний і неповторний образ особистості, який реалізується в поведінці.

Крім того, спостерігається і другий варіант - окремі дії замінюють мову, той чи інший вираз, фразу. Комплекс такого роду дій фіксується як знакова система, що передається шляхом показу і засвоюється через наслідування і навички. Ці дії можуть бути однакові за змістом (доброчинність, ширість, приязнь під час прощання, привітання, вдячності), але відрізнятися у своєму матеріально-фізичному стані. Залежно від того, з якими кінесичними особливостями такі дії пов'язані і як вписуються в конкретну комунікативну ситуацію, вони можуть утверджувати соціальну дистанцію, виявляти повагу до віку, до соціального статусу, а також авторитету. Тому для етикетної поведінки важливим є не стільки зміст дій-операцій, скільки її доречність, своєчасність, відповідність до подій.

Сукупність різного роду дій-операцій здатна створювати особливу морально-психологічну атмосферу, творчу за своїм характером, яка стабілізує, дисциплінує, естетизує відносини, чи, навпаки, руйнівну, що тягне за собою нерозуміння, розбрат, сварку, конфлікт. Відповідність тих чи інших інтонацій, поє, жестів і т.ч. місцю, часу, окремій особі увійшла в традиції етикетної поведінки під назвою "пристойність". Пристойність, як уточнює В. Дель, - "відповідності чи пог дженість, стиль, порядність, благочинність, звичайність, ввічливість." / 88 /. Правила етикету, що коректують образ дій у поведінці і вчинках, здатні забезпечити високу тональність у спілкуванні, коли вони строго визначені, спеціально підібрані, коли їх виконання обов'язкове, беззастережне. Це передбачається в особливо урочистих випадках, в умовах ділових угод і формальних контактів. Нейтральна тональність пов'язана з відносною свободою від вимог етикету при дотриманні яких із них, таких, які забезпечують головну мету спілкування. Такого роду тональність має місце у відносинах між людьми одного віку, соціального статусу, що належать до однієї стагії, а також між сусідами, приятельми добре знайомими людьми. Сюди ж належить і нейтрально-повсякденна тональність, дотримання якої забезпечують деякі правила етикету в транспорті, магазинах, кул-

турних закладах (театрах, бібліотеках, вернісажах). Зв'язані правила хорошого тону, що задають таку тональність спілкування, контролюються як з боку суспільних організацій і адміністрації, так і з боку громадської думки і власного самоконтролю її учасників. Послаблення щодо етикетних правил, а в деяких випадках і новації відносно до них (вживання оригінальних форм вітання, звертань, введення особливих кінем, деталей одягу і зачісок) викликають фамільярну тональність. Вона спостерігається в відносинах між членами сім'ї, окремих демографічних груп (молодіжна стилістика поведінки), соціальних прошарків (богеми), серед представників окремих професій. Неодале ставлення до публ. етикету, навмисне їх порушення сприяє встановленню вульгарної тональності. В такого роду комунікативних актах відсутній будь-який жорсткий контроль з боку його учасників, а той час як окремі випадки використання вульгаризмів у поведінці в громадських місцях регулюються правоохоронними органами.

Етикетні настанови, впливаючи на формування коректної поведінки і витончених манер, наділяють складові їх дії і вчинки особливим значенням і устанавлюють між ними причинно-наслідковий зв'язок. Завдяки цьому етикетна поведінка одержує матеріалізований і формалізований інструментарій, за допомогою якого можна розглядати таку поведінку як знакову систему. Елементами такої системи можуть бути формули природної мови (колись усталені вирази вітання, прощання, подяки і т.д.), кінеми (поширені варіанти рухів тіла, такі, як поклін, жести, рукоштовнання, пзи), предмети побуту (речі і їх якість, використані як символи). Складові елементи етикетної поведінки мають здатність і відбуватися в структурні ланки, відповідати певним ситуаціям чи створювати принципово нову. Такі структурні єдності спеціально передбачаються і ставляться за обов'язок суб'єкту, який в свою чергу володіє певною системою диференціальних ознак. Набір цих ознак чітко визначений і включає стать, вік, національність, віросповідання, релігійні відносини, знайомство. Зв'язок правил етикету з поведінкою конкретних учасників у практичній діяльності здійснюється іншою ситуацією стійкий і постійний. Саме цей зв'язок здатний піднести просту сукупність дій в церемонію, ритуал, процедуру наприклад, звичайна їжа в звичайний обід. Етикетна поведінка може мати досить точну класифікацію ситуацій із врахуванням місця, ча-

су, виду спілкування. Нільше того, "знання суттєвих ознак ситуації і розуміння сил" учасників дозволяє перейти від рівня референта без зоберення на рівень знака (тобто перекладати мову фактів на мову знака)" / 89 /.

Етикет як значова система спрямований не тільки на регулювання зовнішнього боку поведінки. Цей феномен включається у процес побудови моделі поведінки, через яку відбиваються і в якій закріплюються ustaleni в суспільстві уявлення про морально необхідне. Еталони поведінки, символічно виражаючи ustaleni норми, сцїнки, заборони і побажання, засвоюються через систему "показ - наслідування". Схема поведінки, збагачена символічними утвореннями, пов'язана із емоційним осигненням (симпатією чи антипатією, задоволенням чи незадоволенням, насолодою чи ненасолодою), дїючи, таким чином, на пїдсвідомість людини.

Моральний символїзм, що виявляється в наивності стереотипї, зразків, моделей, схем у поведїнцї, найповнїше втїлюється в етикетних дїях і вчинках. У морально-практичному освосненї свїту таке соціальне утворення, як етикет, сприяє бїльш ефективнїй соціальнїй-моральнїй адаптацїї особистостї. Для окремого індивїда етикет виступає як щось об'єктивно, обов'язкове, що розкриває соціальнїй-рольовї функцїї людей.

Етикетнї моделї демонструють єдність вчинків, що зтїлилися колись у чийсь конкретнїй поведїнцї в ситуацїї, що стала традицїйною. Вони мїстять в собі в ідеалїзованому і узагальненому варїантї те, що пов'язано з бажаннями, але не завжди здійснюваними. У цьому значеннї моральний символїзм розкриває перед людиною зашифрований історичний досвїд, який сприяє прогнозуванню поведїнки, звільненню від зайвого рефлексування в ситуацїях, що потребують просто стереотипнїй поведїнки, і дїях. Етикет, вводячи у поведїнку людей систему символїчних значень, базується не тільки на моральних нормах, але й на естетичних ідеях. Естетична ідея - це така вимога до поведїнки, як відповїда історично обгрунтованїй поглядовї на прекрасне і потверне, трагїчне і комїчне, а також на мїру, гармонїю, порядок. Відповїдно до цього краса поведїнки з необхіднїстю виступає як єдність змісту і форми. При цьому особлива увага придїляється формї створення форми в цїй єдностї пов'язане з особливим творчим духовно-фізичною і художньо-образною дїяльнїстю, що передбачає

свої закони і принципи. "Краса, - писав Гегель, - як вить у ду-
 ху потребує навіть для початкових її стадій розробленої техніки,
 вимагає численних спроб і вправ... Тільки після різнобічних опо-
 середкувань вдається здолати різноманітне, яскраве, заплутане,
 надмірне, обтяжливе і в цій перемозі сховати і знизити всю під-
 готовчу роботу, так що тепер здається, ніби вільна краса виникла
 зовсім без перешкод, як із одного зливка. Можна провести па-
 ралель з манерами освіченої людини, яка у всьому, що говорить
 і робить, поводить себе надзвичайно просто, вільно і природно;
 але вона подолає цією звичайною свободою не з самого початку, а
 досягла її тільки в результаті закінченого виховання." / 90 /.

З точки зору орієнтації на моральні цінності етична по-
 ведінка передбачає такт, а на естетичні - смак. Такт - окремий
 суб'єктивно-особиста риса, яка заснована не розумінні того,
 якій лінії поведінки (вчинок, дія) віддати перевагу в окремо
 взятій ситуації, щоб вона відповідала пристойності, моралі, пра-
 вилам коршого тону. Такт передбачає знання хорошого тону. Але
 його не слід ототожнювати із формальним наслідуванням цих пра-
 вил. Такт - більш складне утворення, ніж звичайна інформова-
 ність про вимоги до формального боку поведінки, що складалася
 у суспільстві.

Такт - здатність вибирати, варіювати всі можливі варіанти
 поведінки з однією метою - створення доброзичливої, коректної,
 ненавбридливої атмосфери у спілкуванні з іншими. "Такт - прак-
 тичний розум... творче застосування в повсякденному житті осо-
 бливого душевного стану, одержаного від природи і розвинутого
 шляхом виховання в тій чи іншій етичній культурі" / 91 /.

Естетичний смак не торкається суті вчинків і, звичайно ж,
 не здатний викликати моральну цінність. Однак естетичний смак
 може впливати на оформлення поведінки, а також сприяти тому, щоб
 зовнішніми параметрами вчинки і дії викликали задоволення і за-
 коплення у суб'єктів, що спілкуються між собою. і, таким чином,
 він орієнтує на помірність і пристойність у спілкуванні, ача-
 гає позбавлятися усього грубого, недолячого, насильниць-
 кого і, навпаки, прагнути до легкості, невимушеності, гармонії,
 досконалості. Шіллер у своїх філософських працях, присвячених
 дослідженню естетичних звичаїв, зазначає, що "якщо смак як та-
 кий ні за яких умов не може нашкодити справжній моральності, а

в багатьох випадках приносить їй очевидну користь, то тим більшого значення набуває та обставина, що він найвищою мірою сприяє "вільності нової поведінки" / 92 /.

Естетична ідея в етикетній поведінці полягає у дотриманні міри, порядку, гармонії, відповідності вчинків і дій попередньому обговоренню ситуацій. Порушення такого роду спрямованості поведінки може викликати для діючого суб'єкта далеко не бажані результати і реакції з боку оточуючих: сміх, розчарування, дратування і навіть обурення. Як правило, ігнорування чи абсолютизація правил хорошого тону викликають ситуації комічного характеру. Так, смішними здаються відхилення від існуючої мови, звичної мови, логічних законів, усталених уявлень, від усього, що вважають нормою. Смішний вигляд матиме людина, що не володіє певними засобами і навичками, відпрацьованими до автоматизму комплексом необхідних рухів тіла і звичних для оточуючих манер. Знавець світської поведінки лорд Честерфілд залишив чудовий опис такої поведінки: досить тільки чоловікові зайти до кімнати, "як шпага його може легко опинитися між ногами, він або падає, або в крайньому випадку шкочить". виправивши свою незграбність, він проходить уперед і умудряється зайняти саме те місце, де йому не сидіти було б їдати; потім він упускає капелюха; піднімаючи його, випускає з рук тростину, а коли нахилиться за нею, то капелюх його падає знову; таким чином проходить добра чверть години, перш ніж він приведе себе до порядку" / 93 /.

Певну групу складають вчинки, пов'язані з розбіжністю між змістом і формою. Тоді смішне, за словами Гегеля, виступає як "контраст суттєвого і його прояву, мети і засобів, протиріччя, завдяки якому ярче знищує себе всередині самого себе". / 94 /. Це відбувається, зокрема, тоді, коли у вишукані манери одягається пусте, вульгарне, негідне, або коли етикетним правилам надається надмірна увага в ситуації, що для цього не підходить.

Ідсутність манери, наявність у поведінці невідповідностей, а також незграбності і настигливості можуть сприяти виникненню для суб'єкта дій ситуації небажаної і навіть трагічної. Помилки в поведінці, невміння відшукати грань між пристойністю і непорядністю можуть зривувати позитивну морально-психологічну атмосферу, викликати нерозуміння, роздратування та агресію серед оточуючих. Саме це і трапилось із героєм оповідання Чехова

"Смерть чиновника" Черняховим, який довів до абсурду ситуацію із вибаченням за свою неосачність, викликавши у свого начальника такий унів, який так і не зміг пережити.

Поведінка, що не відповідає правилам хорошого тону, у своїх граничних проявах складає особливу групу так званих антитетичних вчинків і дій. Сestвні різноманітні за своїм конкретним вираженням. Це можуть бути різного роду грубості, кривляння, перекривляння, викикування, перевлягання, висогий ступінь нігілізму та ігнорування, використання речей і предметів не за призначенням та інші форми активності, які не відповідають цінностям і настановам, що склалися в суспільстві. Ключовою формою такого роду дій є інсультиви - кінесичні та вербальні засоби, що використовуються для прямого приниження, образи, зневаги.

Найпростіша і очевидна причина напруги антитетичної поведінки полягає в незнанні правил хорошого тону, в елементарній невихованості окремих людей. Але вчинки і дії, що не відповідають вимогам пристойності, найчастіше мають не випадковий, а сацїальний, і навіть навмисно-демонстративний характер. Так наприклад, оголенчч належить до заборч, що ут зрдилися в суспільних відносинах ще з глибокої давнини, саме тому воно є багатовзначним етикетним жестом. Голизна античного атлета, середньовічного жродивого чи сучасного нудиста - це лише засіб вираження різких ідей та принципів. В одному випадку мова може йти про естетичний ідеал, у другому - про зневагу до цотї, а в третьому - про прагнення опатувати публіку.

У кризові чи перехідні періоди суспільного розвитку домінується і одержує схвалення така поведінка, яка зневажає і навіть опаскує прийятї раніше закони, цінності, правила хорошого тону, що користуються найбільшою повагою. Так, у Росії піоля іромадянської війчи наруга над "заповітними святинами" перетворилася у своєрідчу ознаку лояльності. Широкої популярності набули такі вчинки і дії, які раніше з точки зору офіційної моралї і правових норм розцінювалися як недопустимі: неохайїоть одягу, спрощення мовних форм спілкування, непристойність і вулгарність у поводженні.

Антитетична справованість у повелїнці застосовується також і для прояву морального принципу, опосоу жаття, політичних прис

ураженні, пророк лимон соціальної незалежності і справедливості (кінцівки Давньо-Греції, дух контркультури 60-х років). Для цього часто викор. стовуються засоби художньої творчості, що веде до появи нових напрямів у мистецтві.

Із актуалізацією зацікавленості до альтернативних варіантів (сучасного мистецтва з його явно антиетикетною стратегією можна пов'язати літературні спроби Е. Лимонова, музично-поетичну практику Е. Летова. Через подібного роду творчу активність оформлюється протест проти офіційної ідеології держави (зокрема тоталітарної). На поверхню соціального життя, таким чином, висунулися те, про що замовчувалося, що притиснялося, а інколи й переслідувалося. Використання інфективів у таких випадках сприяє паре воренню протесту в обурливий бунт.

Інфективна заданість поведінки передбачає заперечення всіх прийнятних як зразкові манер і пристойностей. Емоційність інфективів і важкість заподіяних ними образ безпосередньо залежить від сили порушеної заборони. Історія виникнення інфективних форм поведінки свідчить про те, що заміна одних регуляторів на інші відбувається нерівнозначно. Деякі факти соціальних відносин, що мали ритуальний, релігійний, архаїчний характер, втрачають свій початковий смисл і використовуються тільки в одному своєму значенні - образливому. Наявність інфективів у сучасному суспільстві - факт незаперечний і напевно чий його можна ліквідувати. Це пов'язано з деритуалізацією культури: традиційні варіанти організації поведінки втрачають свій початковий характер і переходять у побут в уже перекрученому і потворному вигляді.

Буває й так, що деякі антиетикетні вчинки і дії навмисно вводяться в ритуали, свята, гуляння, щоб викликати сміх над непристойностями, над порушенням норм повсюдде мого життя. Такі розваги дають вихід накопиченим негативним емоціям, сприяють розкутості і відносній волі від усталених умовностей. Так, в Україні на свято Андрія (30 листопада) таємно дозволялася "карнавальна воля". У сценарії свята навмисно вводилися такі антиетикетні і антигромадянські вчинки і дії, які в будь-який інший час різко засуджувались. Кабір типовий "андріївських жартів" не відзначався особливою різноманітністю і вигадкою:

хлопці знімали з воріт засови і завносили їх на край леза, зан'язували мотузкою або підпирали палицями двері хати, пускали в димохід горобів і т.д. Такі ритуальні бешкети, як овідчать етнографічні дослідження, зустрічаються практично в кожній національній культурі як минулого, так і сучасного.

Отже, правила етикету сприяють відтворенню у насочній формі духовних цінностей, перш за все м'ральних і етичних. Вони надають спілкуванню певного порядку, міри і гармонії та наповнюють його змістом.

Вносячи у спілкування добро і красу, правила етикету стабілізують не тільки відносини між людьми, але й діяльність соціальних інститутів, сфер професійної діяльності. Ця ж цьому поведінка, що відхиляється від вимог етикету, не завжди має виключно негативне значення. Вона не тільки руйнує контакт чи викликає дискомфорт, але й служить засобом самозахисту, протесту, супроводжує перехідні періоди, пов'язані з появою інших пристрасей, орієнтацій, супроводжуючи, таким чином, появу нового, цивілізованого.

ЕТИКЕТ У ПРАКТИЦІ СПІЛКУВАННЯ ТА ПОВОДЖЕННЯ

У процесі історичного розвитку культури поведінки комунікативна заданість правил хорошого тону визначилась як самостійна. Правила вихованості набувають сталого характеру, виявляючись у вигіді однозначних порад, категоричних рекомендацій, які починають використовуватися представниками деяких професій для підвищення ефективності праці.

Найбільшу увагу спеціалісти з проблем формування культури поведінки звертають на такі контакти і зв'язки, які будуються, головним чином, на мовних формах спілкування.

Мовний етикет – це вироблені суспільством правила мовного спілкування. Вони закріплюються в сталих словесних виразах, формулах, як супроводжують або висловлюють привітання, прощання, звертання, вдячність, визнання. Живаються в переговорах, бесідах, наукових або ділових спорах і є обов'язковими для кожного члена суспільства.

Мовний етикет являє собою сукупність словесних форм – чемності, звічливості, делікатності.

Значення мовного спілкування велике. Якщо людина ним володіє, їй легше висловити свої думки та почуття. Від правильності та лаконічності, а також інтонаційної будови мови залежить глибина людських контактів, результативність зв'язків та морально-психологічний клімат.

Ще філософи давнини надавали особливого значення мовному спілкуванню та поклали початок розробці формально-логічних прийомів у діалогах та бесідах. Особливий внесок у цю галузь зробили представники давньогрецької філософії: Сократ, Платон, Арістотель, софісти. Обґрунтовуючи певний принцип ведення розмови, вони практично його реалізовували і згідно з ним виховували своїх учнів. Так, наприклад, відомий педагог ХІІ ст. Ян Каменський із захопленням нагадує про блискучі результати педагогічної діяльності Арістотеля, вчителя Олександра Македонського: "Арістотель так виховував Олександра, що на дванадцятому році життя він умів розумно поводитися зі всякого роду людьми – царями та послам. царів і народів, з ученими та не ученими, з городянами, поселянами і ремісниками – і по всякому по-

рушеному питанню міг запропонувати розумне читання або розумно відповідати". / 95 /.

Правила мовного етикету формувались і запроваджувались у практику відносно майстрами риторики та ораторського мистецтва Древнього Риму, а потім, у середні віки, представниками релігійної філософії, головним чином схоластами.

За нових часів, коли відбувалося становлення власне ділових відносин, увагу філософів, просвітянців та іромадських діячів привертала уже конкретні види мовного спілкування і правила етикету розроблялись уже відповідно до них. Так, у працях Ф. Бекона можна зустріти розділи, спеціально присвячені бесідам та переговорам, а в працях Т. Гоббса - меті та результатам міркувань.

За нашого часу правила мовного етикету ґрунтуються залежно від їхнього конкретного застосування, а також на основі досягнень суміжних наукових знань (лінгвістики, філології, формальної та діалектичної логіки, соціальної психології та ін.).

Мовний етикет ґрунтується на культурі мови. Не вважаючи на те, що ці поняття часто ототожнюються, вони є різними феноменами комунікації. Культура мови - це спілкування за допомогою мови, тобто правила мови, наголосу, словосполучення, уміння вибрати сталістично правильний варіант організації слів. Мовний же етикет - це готові для вживання при вербальному спілкуванні словесні утворення (фрази, речення, окремі слова і навіть вирази).

Чим вище культура мовлення людини, тим легше їй спілкуватися з людьми, застосовуючи прийняті у суспільстві правила хорошого тону. Цей зв'язок тонко підмінив та точно висловив Д. Локк: "Здіяльність красиво мовити полягає не в інших чинах у ясності та правильному міркуванні. Якість досягається вживанням належних термінів для ідей або думок, які мовець хоче передати із своєї свідомості до свідомості іншого. Саме якість робить їх легкодоступними, і люди з задоволенням слухають того, кого вони легко розуміють; все, що оказано незрозуміло, поширає екстра після висловлення і, звичайно, не тільки пропадає даремно, але й зароджує в слухачах упередження проти мовця, як їм здається, або не знає, про що говорять, або боїться сказати не зрозуміло". / 96 /.

Добрим левий тон мовного спілкування інколи є більш важливим, ніж підбір слів та їх правильний порядок. Важливість інтонації, якою супроводжується мовлення, полягає в тому, що вона фіксує морально-психологічні якості особистості або її настрої, а також рівень вихованості: злісність або доброту, повечність або зневажливості, такт або грубість. Причому одна й та ж фраза, яку вжито без інтонаційного супроводження, не містить негативний зміст, а в звуковому, тональному оформленні може мати образливо-насмішкуватий, нищівний або, навпаки, схвальний характер.

Продовжуючи порівнювати правила мовного етикету з культурою мови, можна помітити, що перші мають більш узагальнену форму, ніж другі. Правила мовного етикету коректують цільове призначення словесних зворотів, їхнє ситуаційне застосування. Деякі з них мають нестійкий конкретно-історичний, а інколи суцільно національний характер. Проте деякі правила, пройшовши випробування часом і практикою, стають загальнозначущими. Для прикладу наведемо основні, актуальні й сьогодні, правила вживання мови та зловживання нею, які сформував Т. Гоббс.

"Загальне вживання мови полягає у тому, щоб перевести наше мислене мовлення в словесне або зв'язок наших думок - у зв'язок слів." / 97 /.

Мова застосовується за призначенням і тоді, коли люди, щоб зрозуміти один одного, висловлюють свої бажання та наміри. І, нарешті, нічого немає депорядного в тому, на думку мислителя, коли мова використовується для розваги "самих себе та інших", коли люди грають словами для "безвинної втіхи та прикраси".

Разом з цим Т. Гоббс визначає ситуації, в яких має місце зловживання мовою або некоректне використання її. Це призводить до непорозуміння людей між собою, а інколи й до порушення гавил пристойності. Так відбувається, коли мова неадекватно фіксує думку, в результаті чого люди за свої уявлення видають зовсім не те, що наміривались, і таким чином османюють самих себе. А щоб уникнути осману інших, - стверджує мислитель, - не слід ривати слова метафорично, тобто в іншому значенні, ніж той, для якого вони призначені. Недопустимо також, "коли слова використовують, щоб завдати болю іншому." / 98 /.

Як культура мови, так і правила етикету передбачають послідовне та доказове міркування. Ці і цьому мова набуває значення і водночас виступає засобом реалізації правил корозного тону в усіх видах та формах вербального спілкування. Щоб уникнути непорозуміння, нерозуміння або інших небажаних наслідків, ті, хто вступає в мовне спілкування, повинні чітко уявляти тему, предмет, відносно яких йде мова та підбір інформації. Протягом усього обговорення учасники повинні старатися тримати головну ідею в центрі уваги та не відхилятися від неї.

Успіх таких мовних форм спілкування, як дискусія, полеміка, спір, що посідають особливе місце в системі ділових іношин, багато в чому залежить від аргументів, які наводяться на підтримку висунених тез або суджень. Існують декілька формально-логічних вимог до аргументів. Перше: аргументи повинні бути істинними висловленнями. Друге: істинність аргументів повинна бути установлена незалежно від тези, яка підтверджується. Третє: у своїй сукупності аргументи повинні бути такими, щоб із них випливала теза.

Треба пам'ятати, що при проведенні полемік, дискусій особливо спорів, існують прийоми, які кваліфікуються як некоректні і яких необхідно уникати. Ознайомимося з основними з них, до яких належать так звані софізми. На відміну від мимовільної логічної помилки софізм — це навмисне, але ретельно приховане порушення вимог логіки. Ось приклад дерев'яного софізму: "Ліки, що приймають хворі, в добром, чим більше робити добра, тим краще; це означає, що ліки треба приймати у великих дозах." Софізм навіть у явній формі відомішає, збиває з думки дезорганізуючи другу сторону опору. "Підміна тез" — так називається інший некоректний прийом, який досить часто застосовується в опорі. Суттєвості цього прийому полягає в тому, що аргументи вводяться на користь будь-якого твердження, тільки не того, яке саме і треба довести. Наступний некоректний прийом — використання непрямих та недомовлених аргументів в надії на те, що супротивна сторона їх не помітить. Ці аргументи легко розпізнати. Вони супроводжуються такими зворотними мовами, як: "ніхто не стане заперечувати", "пліском очевидно", "давно установлено" та іншими.

Морально-психологічні принципи ведення різних видів діалогів і взагалі вербального спілкування визначились ще в давності. Уже в Біблії ми зустрічаємо поради: "При багатослівності не минути гріха, а стримуючий уста свої – розумний" (Притчі, гл. I, 19), "Коротка відповідь відвертає гнів, а образливе слово розпалює лют", "Запальна людина породжує розлад, а терпелива уміє звагою" (Притчі, гл. 15, 16). За нашого часу моралістичні принципи вербального спілкування набули практичного підтвердження та наукового обґрунтування. На їхній основі устанавлюється система конкретних етикетних рекомендацій, що як обов'язкові застосовуються в дипломатії, юриспруденції та ділових відносинах.

При вирішенні важливих питань або просто під час тієї чи іншої розмови слід старатися уникати спору. Такої думки дотримувалися й відомі політики, дипломати, ділові люди та спеціалісти з культури мови та мовного етикету. "Доводів проти спору, – підводять підсумок існуючим поглядам сучасний спеціаліст з читань формальної логіки О.О. Івін, – як звичайно наводять два. Людина, яка переконана в своїй правоті, активно відстоює свою точку зору, практично неможливо переконати. Саме тому спори найчастіше закінчуються тим, що ті, хто сперечаються, залишаються ще більше впевненими в своїй правоті. І потім, якщо спір все-таки завершується перемогою одного з учасників, іншим, хто програв, неодмінно зазнає почуття болю поразки. Він може навіть змінити свій погляд на партнера по спору." /99 /.

Якщо все-таки співорозмовникам не вдалося обійтися без жорстокого протиставлення принципів, то багато чого залежить від мистери спору.

Ймовірність того, що спір приведе до позитивних результатів для обох протиставлених сторін, буде більшою в тому разі, коли учасники цього спору дотримуватимуться таких правил:

- Уважно слухайте співорозмовника та показуйте, що ви чули те, що було сказано. Самі говоріть так, щоб вас зрозуміли.
- Не роздувайте, намагайтеся бути стриманими та терпеливими до чужої думки. Якщо ж це не вдається, то не варто реагувати на емоції, слід визнати їх законними. Дозвольте й другій стороні випустити пар.

- Вступаючи в спір, намагайтеся розібратися з проблемою,

а не з людьми. Будьте твердіми, коли говорите про проблему, але м'якими у спілкуванні з людьми.

- Якщо раптом при обговоренні деяких питань виникне недостатнє розуміння або відчуження, намагайтеся залагодити спілкування.

- Своєю незгоду з іншою точкою зору не формулюйте в негативній та категоричній формі. Замість виразів "Ви не праві", "Я не згоден з вами" краще вживати такі, як "Я вас розумію, але разом з тим ..." або "Я згодився б з вами, якщо б ...".

- Говоріть про себе, а не про співрозмовника. Краще сказати "Я підшукав себе обманути", ніж "Ви не дотримали свого слова".

Навряд чи можна перелічити всі прийоми проведення бесіди та правила мовного етикету, установлені в суспільстві. Але набуті більш великих знань з мистецтва ведіння бесіди можна, звернувшись до відповідної літератури.

Одяг - це один з проявів невербальної комунікації. Невербальна комунікація - вид спілкування не за допомогою мови, а через інші засоби - міміку, рухи тіла, жести.

У системі соціальних зв'язків та відносин одяг виконує певні функції. Саме тому до нього ставиться цілий ряд вимог, обумовлених історичними умовами, національними та етнографічними традиціями, правилами пристойності.

У добу ренесансу епоху костюм характеризував свого носія в основному за національними або соціальними ознаками. Бути вільним чи рабом, греком чи французом, селянином чи придворним - це було головною характеристикою людини. Одяг указував на соціальний стан індивіда, характер уваг його не персонально, а через ту групу, до якої цей індивід належав. Як символ одяг входить до певної системи норм поведінки, способу життя, культури які немовби дано людині заздалегідь, поза залежністю від її особистих якостей. У зазначені періоди часу в одязі не відбувалися великі та швидкі зміни, бо традиції, що склалися у соціальних групах, досить стійкі.

Кожна епоха приносила свої зміни в одяг. Борачня епоха Відродження характеризується різноманітністю нових тенденцій, оригінальних, невідомих досі вирізоків, коштовних каменів. Такий костюм віддзеркалював перш за все час, а не людину. Зміни в

придворному одязі ХУІ - ХУІІ ст. мають авторитетний характер. Їх диктують, пропонують особа, чії бажання та дії ніким не залежуються і не підлягають сумніву: королі, королеви та їхні особисті прибічники. Пануючий при дворі мак виступає як знак покрови.

Одяг ХІХ ст. має іншу систему значень. Сміливий і динамічний костюм епохи французької революції та Директорії - сухий без кринолінів, туфлі, ще нагадувал античні сандалі, шарфи, що розвівалися, - свідчили про вільну людину, яка насміялась зміняти віками установлені традиції. Прасу розуміли як вираження оригінального, відважного характеру.

Капіталізм усунув отанові забобони. Соціальний стан, одержаний при народженні, не є уже раз і назавжди даним, і тому він не може бути абсолютною характеристикою людини. На перший план виступають особисті якості індивіда. В цій ситуації докорінно змінюється знаковий зміст костюма. Тепер він характеризує людину персонально та безпосередньо. Домогтися чого-небудь у капіталістичному суспільстві - означає виділитися серед інших. Тому людина змушена заявити про себе, або продемонструвати свою оригінальність, або підроблятися під іншого, більш винахідливого, сильного, удачливого. Одяг не тільки дає адекватну характеристику людини, але й оприяє маскуванню, викривленню істинного обличчя, показуючи людину не такою, якою вона є насправді, а такою, якою їй хочеться вважатись, якою їй вигідно бути.

Заслужують на увагу спостереження американських соціологів. Вони відзначають, що вищі, аристократичні верстви суспільства, які упевнені в своєму статусі, менш за все цікавляться модою, виявляють байдужість до найновіших винаходів паризьких кутюр'є, віддаючи перевагу традиційному англійському костюмові та природним тканинам не дуже яскравих розцвіток. Проте для середніх верств, які постійно стурбовані своїм соціальним становищем та прагнуть піднятися наверх, модий одяг стає однією з головних турбот.

Не припускаючи утилітарного призначення одягу - його можливості захищати людину від кліматичних змін та бути зручною для тієї чи іншої діяльності, - слід головною соціальною функцією одягу вважати демонстративну.

Естетична спрямованість вбрання - особлива його характеристика. Тут мають місце зміни поглядів на красу та пристойність. Одяг майже завжди був і залишається універсальною можливістю покращити зовнішність людини, при цьому природні недоліки та підкресливши позитивні якості. Цей аспект вбрання особливо привертав увагу теоретиків естетики, недавні та практиків виховання. Так, у 1831 р. у Парижі виходить книга І.Ж. Демольєра, в якій естетичній та етикетній функціям одягу надається велике значення. Для чоловіка, - стверджує автор, - майже досить чистоти та охайності. Від жінок вимагається значно більшого. Вбрання просте, але підібране зі смаком підкреслює красу та приховує непригожість. Розкішне та надмірне вбрання шкодить красі, а непригожість робить її смішною... Із сказаного виходить, що жінка, яка вибирає перший вид вбрання, завжди буде мери перевагу, якого б віку притому не була та в яких би притому їй перебувала обставинах.

Можна вважати спірною думку про те, що саме жінка, яка має бажання бути привабливою і яка прагне мати певний успіх серед представників протилежного полу, сприяла в значній мірі естетизації одягу. Проте аргументи, які П. Ломброзо наводить для підтвердження цієї думки, здаються досить переконливими. "Природна краса дається не всім, а вбрання, коштовні прикраси є незаперечними допоміжними засобами для тих, хто вміє ними користуватися. З далеких часів жінки інстинктивно намагалися знайти підмогу для своєї привабливості в одязі та прикрасах. Звонушливо бачити поряд з кремінними ножами та залізними окобками доісторичних часів бідні, грубі та наївні жіночі прикраси: намисти із зубів тварин, залізні браслети, схожі на кайдани, залізні та мідні серги, які, здавалося, повинні були розірвати вуха." /100/.

Багато явищ сучасної культури, що як самі собою зрозумілі увійшли в наше життя, було введено або, принаймні, створювалось жінкою. На думку істориків, винайдення голки та ткацького станка належить жінці. Саме вона стала стимулом для шугварня та обробки коштовних каменів, підтримувала вироблення фарбів та найкрасивіших тканин. "До цього, - як стверджує П. Ломброзо, - спонукало її кокетство або, принаймні, потреба художньої витонченості, естетичного почуття, викликаних у неї

знову-таки кокетством, яке дійсно може приписати собі честь створення найкрасивіших галузей сучасної промисловості." /ЮІ /.

Протягом усього періоду існування одягу на нього як на соціальний феномен впливали такі фактори: використання нової сировини, технологія виготовлення та мінлива сукупна діяльність людини. Бакодячи з його призначення це поклало початок змін у одязі певних типів: вечірній туалет, робочий одяг, форма, що уособлює ту чи іншу професію або специфіку зайнятості. Останнім часом як у жіночому, так і в чоловічому одязі особливою популярністю набув діловий костюм. При цьому причини виникнення та розповсюдження чоловічого та жіночого ділового одягу різні.

Сучасний чоловічий традиційний або сувитковий костюм виник на початку XIX століття, в епоху бурхливого розвитку промислових підприємств, у задимлевих містах. У цій атмосфері стало неможливим використання багатого за кольором аристократичного вбрання з різними доповненнями та прикрасами. Мистецтвознавці пов'язують появу таких костюмів з іменами Вестмінгтона та Брюеля, а також Джорджа Браммеля, який один з перших одягнув строгий костюм без прикрас. Йому наслідував Лондон, потім - уся Європа. Д. Браммель першим висловив те, що вимагав час, нові знання, нові цінності (гнота, підприємство, темі життя). З того часу темний строгий костюм став символом ділової людини, її охайності, бездоганної строгості, чоловічої елегантності. Сфера застосування чоловічого костюма дуже широка. "Коли молода людина хоче намагтися на роботу, передбачається, що на ній будуть піджак та краватка. Вони - знак поваги до наймача. Люди носять офіційний одяг, коли ходять на концерти, звані обіди та інші офіційні події. При відвідуванні прийомів у шанованих осіб також заведено бути в піджаці та при краватці. Поява непередбаченому та несподіваному одязі розглядається як неавантисна образа." /ЮІ /.

В зобльво уречистому випадку доречним є смокінг. Останнім часом він знову став популярним з дилки дотримування етикету офіційних церемоній та світських деітів. Смокінг - вічний символ традиційного уявлення про бездоганну чоловічу елегантність. За нашого часу він виглядає настільки елегантним, що ледве вірється розповідям про той скандал 1883 року, який передував

Його тріумфальному руху по всьому світу. Звична до джентльменів у фраках нью-йоркська публіка була буквально шокована, коли на традиційний осінній бал з'явилась молода людина в надто дир'яму костюмі, який нагадував недошитий похлики фрак.

Неоціненний вклад у створення жіночого одягу внесла французький модельєр Габріель Шанель. Вона угадала та реалізувала в своїх варіантах одягу бажання її численних сучасниць – одягатися недорого оригінально та зручно. Гасло прок авленого нині дизайнера "Елегантність – це простота" було підтримано перш за все жінками, прагнучими в розвинутій мережі соціального обслуговування сучасного суспільства. Специфіка зайнятості в середовищі ділового спілкування також вимагала одягу нарядного, але не надто дорогого, зручного та універсального, придатного як для повсякденної роботи, так і для особливих випадків, пов'язаних з відвідуванням театру, участю в банкетах, прогулянкою. Г. Шанель "відбирає" в сильного пола монополію на піджаки та брюки, але при цьому вносить в уже відомий варіант одягу новий настрій, модернізуючи основні деталі, знімаючи або змінюючи лапкані піджаки, підкорочуючи або плісируючи спідницю, зі жукчи або розширюючи брюки. Особливого вигляду надають різноманітні аксесуари, договори, а також біжутерія – одне з головних винаходів модельєра.

Аналізуючи місце одягу в сучасній поведінковій культурі, можна виявити принаймні дві тенденції. З одного боку, на цей час ставлення до одягу відзначається демократичністю, тобто на вибір одягу тепер не впливає ні авторитет окремої особистості, ні походження, ні соціальний статус, ні національні традиції (за винятком). З другого боку, існують певні однозначні вимоги, які регулюють стиль, форму, варіативність одягу залежно від конкретного випадку, конкретної події. Треба "одягатися так, щоб не "підмочити" свій прес-ж. У цьому розумінні дуже важливо, щоб одяг та взуття були чистими та охайними. Занесений, невикрасований костюм, неспрацька сорочка, зсунуті шкарпетки при своїй повазі до людини завжди залишають не краще враження." /103/.

До цього часу слово "мода" та "модельєр" сприймалися багатьма як два абсолютно несумісні поняття. Дійсно, мода як сукупність звичок стосовно одягу, що панувати в певному середо-

ниді та в певний час, міг з'ява і не завжди передбачає варіанти костюмів, які відзначаються зручністю, корисністю та смаком. "Усна мода уже за своїм поняттям являє собою непостійний спосіб життя", - стверджує І. Кант. Насправді, якщо гра наслідування фіксується, то наслідування стає значаєм, і в цьому разі уже не звертається увага на смак." /104 /.

До безперечної переваги моди належить те, що вона відбиває новизну, сприяє оновленню одягу, реалізує живу потребу людей до самовиража. я та самоствердження. Але разом з тим швидко змінює форми, відвертий релятивізм та деспотизм моди - "огольне заперечення попередніх форм одягу, нестерпність до всього "вчорашнього" - спричиняють момент марнославства, те, що на мові сучасної соціології визначається терміном "статусний" або "престижний семазізм". Мода належить до марнославства, тому щ зареда гра "гонити за новим" вона йде на крайніст, на гротеск. "Таким чином, - робить висновок Кант, - мода, по суті, не є справою смаку (адже вона може бути у вищій мірі суперечною смаком-і), а справою одного лише марнославства ... та суєрництва, щоб у цьому перевершити один одного." /105 /. Саме тому в ділових колах ретельне слідування моді, підхоплювання на дьоту її нових ідей видає "парвеню", тобто вискокчу. Сліпе наслідування моді сприймається в респектабельному оточенні як демонстрація легковажності та ненадійності в діловому партнерстві. В той час, як добротний, практичний одяг, що нагадує іноді уніформу, служить гарантом здатності його володаря оучч вірних самому собі та не йти ні в кого на повіді.

Проте немає нічого незмінного, і тому сучасний класичний стиль лише віддалено нагадує той, колишній, прихильність до якого так пишалися сильні світу цього. І ці зміни неможливо ігнорувати, не ризикуючи мати смішний вигляд або набути ім'я безнадійно відсталого від життя, що так або інакше може похитнути вашу репутацію, адже костюм - неодмінна частина іміджу і в певному значенні залорука успіху в світі бізнесу.

Мода для ділових людей не робить різких поворотів, вона лише розвиває ідеї минулого сезону: жіночість для жінок і мужність для чоловіків. Лідером, безперечно, залишається класичний стиль. Правда, класичний костюм кожного разу набуває нового стильового трактування, яке залежить від крою, розцвітки та якос-

ті тканини і найрізноманітніших допочень: комірців, шарфів, краваток тощо.

Одяг ділових людей орієнтований скоріше на напрямок, інтенцію, яка має змогу підкреслити індивідуальність та створює настрій. /106 /.

Однією з універсальних форм спілкування, знайомств та підтримки контактів, виявлення прихильності та вдячності, а так демонстрації морально-психологічних переживань є обмін дарам. Як явище міжособистого зв'язку він звичний та добре відомий кожному, хоча зміст та значення даної процедури, механізм її виконання не набув поширення.

Принцип дару пронизує основні сфери суспільного буття: він характеризує ставлення до власності та підкреслює місце людини в соціальних зв'язках.

Дар ставить людей у певну залежність один від одного. Цю особливість дару помітили уже древні. Поставивши собі питання, чому римляни підозріло ставились до подарунків дружин чоловікам та чоловіків дружинам, Плутарх вважав, що відмова від подружків усуває з подружнього життя можливість доглядати та дбати про корисні наг'ри. "А може, справа в тому, — продовжує далі Плутарх, — що у чоловіка та дружини все повинно бути спільним? Адже хто приймає подарунок, той показує цим, що останнє, неадарене — не його, так що, даруючи один одному мале, подружжя відбирає з один у одного ціле". /107 /.

Саме тому в звичаях різних народів дар передбачав віддарування. Момент поширення факту віддарування має місце у прислів'ях та приказках: "Подарунки люблять віддарунки", "Дар на дар чекає", "Подарунки приймати, так віддаровуватись".

Відповіді даром на дар — означає не бути залежним від іншого, не відчувати себе зобов'язаним та невільним. Ця особливість дару була закріплена не тільки здоровим глуздом, життєвою мудрістю, але й неодноразово виступала предметом осмислення істориків, філософів, просвітителів. Арістотель, зокрема, відзначав, що гідна людина "здається виявляти благодіяння, але соромиться приймати їх, тому що перше — ознака переваги, а друге — переваги іншого. За благодіяння вона віддає більшими благодіяннями..." /108 /.

Обмін дарами з давніх часів був формою прояву таких виго-

ких моральних якостей, а щедрість, повага, уважність. Подарунок був і залишається символом вічності, чужості та подяки.

Обмін подарунками є також особливим засобом набуття дружби та побратимства. В деякій мірі подарунки зближують людей, тому що уос. обляють прихильністю.

Багато народів періодичним обміном дарунками висловлювали впевненість у взаюдодомозі та інших послугах. Періодично обмін очись подарунками, люди дають один одному зрозуміти, що пам'ятають та продовжують цінувати знайомство, і стосунки.

Про цьому треба враховувати, що дар не завжди пов'язується з високими моральними принципами та позитивними емоціями. Він втрачає свій позитивний зміст, якщо порушується процедура його підношення або дарівник відверто має на меті свої користь. Подарунком можна також образити або навіть принизити людину, якщо ним натякають на недостатньо високий соціальний статус людини або слабку матеріальну забезпеченість адресата. Не виключе особливої радості та почуття задоволення подарунок, що не відповідає віку та естетичному смаку того, кому він призначався.

Дари виражаються у різних видах діяльності через систему заздалегідь установлених для цього випадку речей і предметів. Крім того, здебільшого від тенденції соціальної діяльності дар являє собою не тільки безплатну передачу матеріальних цінностей, але й систему поведінкових форм, зв'язаних з подякою або поданнями.

Як різновид дару можна розглядати частування. Про доброзичливість та ширість хазяїна при зустрічі гостей свідчить те, як і чі він пригощає. Багато традицій, пов'язаних з цією процедурою, мають історичні корені, специфічні етикетні правила та складні ритуали. Закріпилась ця форма подання їжі за часів, коли її здобуття та приготування було справою нелегкою, а мандрівки та переходи довгими, складними та небезпечними. Захожий людині або гостю належало зробити найнеобхідніші послуги - нагодувати та дати приюлок. Якщо ж гостями були сусіди або родичі, то через частування хазяїн висловлював їм миролюбність та свою прихильність до них. Класичною крайною гостинністю вважають Кавказ, не поступається в мистецтві прийому гостей і народи Півночі. А ось як змальовує звичай слов'ян мандрівник та

Історик АН ат. Гальмонд: "... щодо гостинності, немая Іисус о народу, біля гідного поваги, ніж слав'яни; приймати гостей вони, як за домоленістю, готові, так що немає необхідності просити у кого-небудь гостинності. 'Ще все, що одержують від землеробства, рибальства чи мисливства, усе це вони пропонують у достатку, і того вони вважають самим гідним, хто найбільш марнотрапний." / IO9/.

Своєрідними формами дару є милостиня, а також добродія-ність та дбайливість. У середні віки з поширенням християнсь-кої духовної культури поширюється таке суспільне явище, як старецтво. Старець або ма дрівник уособлює сутність вимо-, властивих християнській релігії: покірність, терпіння, аске-тизм. Тому серед старців, крім тих, хто перебував притулку та засобів існування, а також можливості жити своєю працею, були люди, які відмовились від майна добровільно та жили подаянням. У зв'язку з цим у громадській думці склалось уявлення, що сам Бог виступає поручителем за старця і нібито винагородить того, хто час, за уважність та щедрість. Це затвердило думку про те, що дати може тільки добра, здатка до співпереживання людям. Однак, незважаючи на позитивний морально-психологічний поте-ціал, милостиня пов'язана з комплексом досить сильних пережи-вань безп. радності, прикненості та ураження особистої гід-ності того, хто бере. Цей елемент залежності від іншого і по-туть сорому зафіксовані в приказі: "Дай Бог подати, та не дай Бог просити". Суперечний характер милостині виявляється й у філософській рефлексії. І Кант стверджував: "Милостиня свідчить про доброту, пов'язану з гордістю та здійсненню же-зусиль, а також з т. хов доброту, яка не передбачає розуму в дуо те, чи вартий той чи інший жертовування, чи ні! Подаяння приймає людей. Було б краще придумати додатковий спосіб до-помоги бідним, який не принижував бы л дей, що приймають її." / IOO / Такий спосіб виник з послабленням релігійності. Поступово мило гиня замінюється добродіяністю. Добродіяність, як і подаяння, є формою дару, але в ній немає моменту особл. зі-залежності того, хто бере, від того, хто дає, біля того, зві-мається особистий контакт між ними. Якщо милостиня та подаяння одичинний і випадковий факт, то добродіяність - це систем. ві-дяки, яка містить у собі привалу та цілеспрямовану допомогу

певної категорії людей. Спосорство - історично-конкретне вираження добродійності.

У дипломатичних відносинах дари мали та мають велике значення, тому що за їх допомогою задовольнялись економічні та політичні інтереси тієї чи іншої держави. В період абсолютної монархії процес піднесення подарунків дипломатичною місією був пов'язаний з національними традиціями та набирив складних етикетних процедур.

При розвитку дипломатичних та торговельних відносин на світанку капіталістичного суспільства зазначені вище явища були уже рідкістю. На цей час мав місце процес демократизації, універсалізації, а також опрощення етикетних правил під час привітань, переговорів в момент обміну дарами. Проте за нашого часу в багатьох країнах поширені старинні звичаї гостинності, які збереглися майже у незмінному вигляді. Так, в Україні та Росії з давніх часів підносять хліб-сізь, в США на урочистих церемоніях вручають символічні ключі від міста та грамоту про присудження звання почесного громадянина. У Болгарії обдаровують червоними гвоздиками та трояндовим маслом - чудовим даром Казанликської долини. Звичай різні, але зміст один - виявити увагу до гостя, запропонувати йому гостинність своєї країни /III/.

У ділових відносинах правила етикету конкретно визначають ситуації піднесення дарів, накладаючи на деякі вчинки та дії жорсткі обмеження. Так, у багатьох країнах службовим особам заборонено приймати подарунки. Як звичайно організації доводять етичні нормативи до своїх працівників у вигляді друкованих матеріалів, деякі створюють робітничі групи по опрацюванню етичних нормативів /II2/.

До вибору подарунка слід ставитись дуже уважно. У дарунок добре вкласти вигадку, винахідливість, дотепність, доброту, одним словом, все на що ви здатні. І справа не в тому, скільки існує подарунків, а у намірах, з якими його вручають, та широті почуттів.

Вибір подарунка багато в чому залежить від характеру ваших стосунків з тими, кому ви збираєтесь його піднести. Так, керівник організації, яка вас зустрічає, можна подарувати скульптуру, гравюру, пам'ятку медаль, відам, з якими ви здружились,

грампластинки, книги, художні альбоми. А ось особисті речі — креслочки, сорочки, духи — слід дарувати тільки дуже близьким людям.

Необхідно також вибір подарунка співвідносити з конкретною ситуацією, для якої він призначається: для ім'ялея, свята, офіційного візиту чи окремої гідії. Ім'ялея потребує урочистості, неординарності, а в окремих випадках — навіть монументальності. Якщо вас запросили в гості, заведено виявляти увагу до господарки дому — подарувати квіти та сувенір. Коли ви в чужій країні, то кращим подарунком буде сувенір своєї країни.

Дарунок не завжди може бути у вигляді предмета або речі. В окремих випадках він може бути частуванням (торт, цукерки тощо), особливо коли просто йдете відвідувати рідних або близьких.

Вибираючи подарунок, необхідно враховувати вік того, кому він призначається. Буде добре, якщо ви знате також смаки, схильності та інтереси цієї людини.

Не слід дарувати надто коштовні подарунки, тому що можна поставити людину в незручне становище (відчуття залежності від вас, вважати себе зобов'язаним відплатити сторицею і т. ін.).

Як подарунок завжди доречними є квіти. За невеликим винятком, можна дарувати будь-які квіти. У деяких країнах троянди та хризантеми символізують скорботу, а яскраво-червоні троянди дарують тільки тим людям, яких гаряче люблять. Зовсім не обов'язково дарувати великі букети. Можна обмежитись і маленьким букетиком або навіть однією великою квіткою. Квіти в горщиках та декоративних вазах дарують тільки дуже близьким друзям та родичам.

Треба уміти не тільки підносити подарунки, але й приймати їх. Необхідно подякувати за подарунок, розгорнути і подивитись на нього та де раз висловити вдячність. Усі подарунки незалежно від їхньої коштовності слід приймати з однаковою увагою.

1. Словарь по этике. М., 1983. С. 43Г.
2. Бакст зновский В.И. Культура нравственного сознания и поведения личности. М., 1979. С. 39.
3. Стожко К. Этикет в развитии общества //Этическая мысль. Научно-публицистические чтения. М., 1988. С. 240.
4. Бялзурин А.К., Топорков А.Д. У истоков этикета. Л., 1990. С. 5.
5. Кант И. Из лекций по этике (1797-1782) //Этическая мысль. Научно-публицистические чтения. М., 1988. С. 308.
6. Поучения Владимира Мономаха// Изборник: Повести Древней Руси. М., 1986. С. 61.
7. Дунь ва К.Р., Станкевич Г.П. Этикет за столом. М., 1990. С. 61.
8. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада. М., 1992. С. 332.
9. Бекон Ф. Сочинения: В 2 т. М., 1978. Т.2. С. 467.
10. Гегель. Энциклопедия философских наук: Философия духа. М., 1977. Т.3. С. 70.
11. Локк Р. Сочинения: В 3 т. М., 1988. Т.3. С. 610.
12. Ситарам К.С., Когделл Р.Т. Основы межкультурной коммуникации // Человек. 1992, № 12. С. 50.
13. Честерфилд. Письма к сыну. Л., 1971. С. 13-14.
14. Там же. С. 18.
15. Локк Д. Сочинения: В 3 т. М., 1988. Т.3. С. 451.
16. Кант И. Из лекций (1780-1782) //Этическая мысль. Научно-публицистические чтения. М., 1988. С. 308.
17. Антолог я мировой философии: В 4 т. М., 1969. Т.1.С.1. С. 90-91.
18. Там же С. 234.
19. Там же. С. 230.
20. Древнекитайская философия: В 2 т. М., 1973. Т. 3. С. 178.
21. Пифагор. Золотые стихи //Синтез мистических учений Запада и Востока: В 2 т. М., 1990. Т.2. С. 7.
22. Там же. С. 8.
23. Аристотел : Сочинения: В 4 т. М., 1984. Т.4. С. 67.
24. Диоген Лаэртский. О жизни, учении и изречениях знаменитых философов. М., 1986. С. 235.

25. Там же. С. 235.
26. Серот Эдмунд. Сочинения: В 2 т. М., 1976. Т.2. С. 238.
27. Творения Оригена, учителя Александрийского. Казань, 1989. С. 132-133.
28. Августин. О благодати и свободном произволении // Гусейнов А.А. Краткая история этики. М., 1987. Т. 549.
29. Антология мировой философии: В 4 т. М., 1969. Т.1. Ч.2. С. 858.
30. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада. М., 1988. С. 316.
31. Баткин Л.М. Итальянские гуманисты: стиль жизни, стиль мышления. М., 1978. С.6.
32. Монтень М. Опыт: В 3 т. М., 1992. Т.2. С. 5.
33. Гальтавар Тразиан. Карманный оркул. Критикон. М., 1984. С. 26.
34. Там же. С. 6.
35. Там же. С. 22.
36. Там же. С. 25.
37. Там же. С. 61.
38. Там же. С. 18.
39. Там же. С. 43-44.
40. Там же. С. 59.
41. Лабрюйер Ж. Характеры или нравы нынешнего века // Библиотека всемирной литературы. М., 1974. Сер. I. Т.42. С. 266.
42. Ларошфуко Ф. Максими // Библиотека всемирной литературы. М., 1974. Сер. I. Т.42. С. 62.
43. Лабрюйер Ж. Указ. соч. С. 267.
44. Там же. С. 104.
45. Там же. С. 267.
46. Бекон Ф. Сочинения: В 2 т. М., 1978. Т.2. С. 467.
47. Там же. С. 467.
48. Там же. С. 467-468.
49. Локк Дж. Сочинения: В 3 т. М., 1988. Т.3. С. 451.
50. Там же. С. 485.
51. Там же. С. 484.
52. Там же. С. 454.
53. Там же. С. 494.
54. Там же. С. 485.

55. Там же. С. 541.
56. Кант И. Из лекций по этике (1780-1782) // Этическая мысль. Научно-публицистическое чтение. М., 1988. С. 308.
57. Стань К. Да. О литературе, рассмотренной в связи с общественными установлениями. М., 1989. С. 244.
58. Там же. С. 244.
59. Там же. С. 248.
60. Там же. С. 248.
61. Там же. С. 282.
62. Там же. С. 284.
63. Там же. С. 282.
64. Хейзинга Ю. *Homo ludens* В тени завтрашнего дня. М., 1992. С. 61-62.
65. Клык Ф. Просуждающееся мышление. Киев, 1985. С. 78.
66. Фрейд З. "Я" и "ОНО". Труды разных лет. Тбилиси, 1991. Книга I. С. 213.
67. Фрезер Дж. Золотая ветвь: исследование магии и религии. М., 1983. С. 213.
68. Там же. С. 196.
69. Зинковец В.Ф. Прохождение морали. М., 1974. С. 88.
70. Домострой. Сильвестровского извода. Киев, 1992. С. 65.
71. Плутарх. Застольные беседы. Л., 1990. С. 331.
72. Там же. С. 323.
73. Там же. С. 335.
74. Там же. С. 15.
75. Аверинцев С.С. Поэтика ранневизантийской литературы. М., 1977. С. 116.
76. Лосев А.Ф. Эллинистически-римская эстетика I-II вв н.э. М., 1979. С. 53.
77. Светоний Г.Т. Жизнь двенадцати цезарей. М., 1990. С. 145-146.
78. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада. М., 1992. С. 333.
79. Там же. С. 334.
80. Керлот Х.О. Словарь символов. М., 1994. С. 447-448.
81. Туревич А.Я. Средневековый мир: культура безмолствующего большинства. М., 1990. С. 326.

82. Осоловская М. Рыцарь и буржуа. М., 1987. С. 241.

83. Мескон М.Х., Альберт М., Хедоурн Ф. Основы менеджмента. М., 1992. С. 153.

84. Хойер В. Как делать бизнес в Европе. М., 1990. С. 136.

85. Анисимов С.Ф. Мораль и поведение. М., 1979. С. 35-38.

86. Гегель. Сочинения. М., 1929. Т.1. С. 374.

87. Формановская Н.И. Беседы о речевом этикете //Русская речь. 1988. № 4.

88. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. М., 1892. Т.3. С. 423.

89. Цивьян Т.В. К некоторым вопросам построения этикета //Тр. по знаковым системам. Тарту, 1965. С. 145.

90. Гегель. Эстетика: В 4 т. М., 1971. Т.3. С. 9.

91. Коллектив. Личность. Общество: словарь социально-политических понятий. Л., 1987. С. 112.

92. Шиллер. Сочинения: В 8 т. М. - Л., 1960. Т.6. С. 569.

93. Честерфилд. Письма к сыну. Л., 1971. С. 13.

94. Гегель. Сочинения. М. - Л., 1940. Т.ХIV. Ч.III. С. 367.

95. Каменский Я., Локк Д. Руссо Ж-Ж., Песталоцци И. Педогогическое наследие. М., 1989. С. 80.

96. Локк Д. Сочинения: В 3 т. М., 1989. Т.3. С. 610.

97. Гоббс Т. Сочинения: В 2 т. М., 1991. Т.2. С. 23.

98. Там же. С. 23.

99. Ниин А.А. Искусство правильно мыслить. М., 1988. С. 205.

100. Домбозо Н. Женщины, ее физическая и духовная природа и культурная роль. Минск, 1991. С. 60

101. Там же. С. 62.

102. Ситаров А., Когдвал Т. Основы межкультурной коммуникации //Человек. 1992. № 2. С. 63.

103. Хойер В. Как делать бизнес в Европе. М., 1990. С. 136.

104. Кант И. Сочинения: В 6 т. Л., 1966. Т.6. С. 490.

105. Там же. С. 489-490.

106. Малый бизнес в Европе. Разв. "Мода и бизнес". 1990, декабрь. С. 54-63.

107. Плутарх. Застольные беседы. Л., 1990. С. 189.

108. Аристотель. Сочинения: В 4 т. М., 1944. С. 133.

109. Гельмонд. Славянская хроника. М., 1933. С. 185.

IIО. Кост В. Из лекций по этике (1780-1782) //Этическая мысль. Научно-публицистические чтения. М., 1990. С. 307.

III. Матвеев В., Панов А. В мире вежливости. М., 1991. С. 38.

III. Там же. С. 36

Вступ	3
Розділ I. До проблеми визначення етикету	5
Розділ II. Ідейно-теоретичні джерела сучасних проблем етикету	15
Розділ III. Генезис та історичні форми етикету	41
Розділ IV. Правила хорошого тону в етико-естетичному вимірі	65
Розділ V. Етикет у практиці спілкування та поведіння ..	76
Список літератури	92

Монографія
Прусенко Ольга Петрівна

МОДУСИ ЕТИКЕТУ: ДАБЕРО, КРАСА, КОРИСТЬ

Редактор Т.І. Васильченко

Підписано до друку 06.07.1995

Формат 80x84 1/16. Папір офс. № 2. Офс. друк.

Умови.-друк. арк. 5,4 Облік.-вид. арк. 6,13 Т. 1000 прим.

Замовлення І21. Ціна вільна.

Видавництво "Основа" при Харківському державному університеті
Україна. 310005, Харків, майдан Повстання, 17

Ротапринт друкарні ХАІ
310070, Харків-70 вул. Чкалова, 17